

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

દ્વિતીય વર્ષ BA અર્થશાસ્ત્ર
પેપર ૪ (મુખ્ય તથા ગૌણ)
ECOM 204/ ECOS 204
ગુજરાતનું અર્થતંત્ર

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકાર શ્રી એ ઈ.સ. 1994 માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એકમાત્ર મુક્ત વિશ્વ વિદ્યાલય ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫મી જન્મજયંતિના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડતા સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્ભય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારીત્ર્ય ઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી, શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમના રોજિંદા કામો કરતા પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટી એ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વ અધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવો પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાંત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસ સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામા આવે છે. એ પછી જ માળખુ રચી, અભ્યાસ સામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાંત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણપહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ !

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

કુલપતિ

ડૉ.બાબાસાહેબઆંબેડકરઓપનયુનિવર્સિટી,
જ્યોતિર્ભયપરિસર સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે
છારોડી, અમદાવાદ.

સંપાદક:

પ્રો. ડો. અમી ઉપાધ્યાય, નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોસિયલ સાયન્સીસ, કુલપતિ, ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડો. કૃતિ છાયા, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

જીવરાજ ઝાંપડિયા, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ:

ડો. કૃતિ છાયા, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડો. ગીતા પંડ્યા, પ્રિન્સિપાલ (નિવૃત્ત), સરકારી વિનયન કોલેજ, કે. કે. શાસ્ત્રી શૈક્ષણિક સંકુલ, મણિનગર, અમદાવાદ.

ડો. ગૌરાંગ રામી, પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, વીર નર્મદ, સાઉથ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

વિષય પરામર્શન:

પ્રો. ડો. પી. જી. મારવણીયા પ્રોફેસર અને હેડ અર્થશાસ્ત્ર, વિભાગ, (નિવૃત્ત) સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

ડો. કલ્પના સતીજા, એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

લેખન:

ડો. રામ વારોતરિયા, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, યુ.એન.મહેતા આર્ટ્સ કોલેજ, મોરબી

ડો. દેવેન્દ્રસિંહ જાડેજાઆર.ડી. એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ સંચાલિત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, મુન્દ્રા

ભાષા પરામર્શન:

ડો.લીનાબેન સ્વાદિયા, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રી પી. કે. ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

પ્રો. ડો. યોગેન્દ્ર પારેખ, ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ધીરજ પી ગોહિલ, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, કઠલાલ

પ્રકાશક: ડો. ભાવિન ત્રિવેદી, કુલસચિવ (કાર્યકારી), ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

ISBN: 978-93-91468-30-9

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વ-અધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસક્રમ-સામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

This publication is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

BAOU
Education
for all

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

ECOM 204/ ECOS 204
ગુજરાતનું અર્થતંત્ર

વિભાગ

2

ગુજરાતનાં કૃષિ અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર

એકમ-5 ગુજરાતનું કૃષિ ક્ષેત્ર : જમીન અને કૃષિ પદ્ધતિ	7
એકમ-6 ગુજરાતમાં કૃષિ : મુખ્ય પાકો અને ઉત્પાદનના વલણો	25
એકમ-7 ખેતી વિકાસ અને યોજનાઓ	37
એકમ-8 ગુજરાતનું ઉદ્યોગક્ષેત્ર	53
એકમ-9 ઔદ્યોગિક વિકાસ અને યોજનાઓ	67

દ્વિતીય વર્ષ બીએ(મુખ્ય અને ગૌણ)

પેપર 4 - ગુજરાતનું અર્થતંત્ર

એકમ સંખ્યા	એકમનું નામ	સમાવિષ્ટ મુદ્દાઓ
1	પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર-I	પ્રદેશ એટલે શું?, પ્રાદેશિક અર્થતંત્રના અભ્યાસનું મહત્વ
2	પ્રાદેશિક અર્થશાસ્ત્ર-II	પ્રદેશોના જુદાજુદા પ્રકારો, પ્રાદેશિક આવક, પ્રાદેશિક વિકાસના નિર્દેશકો, રાજ્યનું ઘરગથ્થુ ઉત્પાદન
3	ગુજરાત પ્રદેશનો પરિચય- I	ગુજરાતનું ભૌગોલિક સ્થાન, ગુજરાતનાં કુદરતી પર્યાવરણીય પાસાંઓ, પ્રદૂષણની સ્થિતિ
4	ગુજરાત પ્રદેશનો પરિચય-II	ગુજરાત રાજકીય અને વહીવટી (રાજકીય ઇતિહાસ, જલ્લાઓ, વહીવટી વિભાગોનો પરિચય ટૂંકમાં, સમવાયતંત્ર – પરિચય)
5	ગુજરાતનું કૃષિ ક્ષેત્ર – જમીન	ગુજરાતની જમીનના પ્રકાર, ખેડવાલાયક જમીનનું પ્રમાણ, લેવાતા પાકો, કૃષિ પદ્ધતિ,
6	પાક	ગુજરાતના મુખ્ય પાક, ઉત્પાદનનું પ્રમાણ અને તેમાં ફેરફારો (વલણ/trend),
7	ખેતી વિકાસ અને યોજનાઓ	ગુજરાતની ખેતીની સમસ્યાઓ, વિકાસ અને સહાય યોજનાઓ (રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકાર)
8	ગુજરાતનું ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર	ગુજરાતના ઉદ્યોગો, સ્થાનીયકરણ, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન,
9	ઔદ્યોગિક વિકાસ અને યોજનાઓ	ઔદ્યોગિક વિકાસની તકો, ઔદ્યોગિક વિકાસના અવરોધો, વિકાસ અને સહાય નીતિ
10	ગુજરાતમાં શિક્ષણ	સ્થિતિ, સમસ્યાઓ, ખાનગીકરણ, જાહેર નીતિ
11	ગુજરાતમાં સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ	સ્થિતિ, સમસ્યાઓ, ખાનગીકરણ, જાહેર નીતિ
12	પરિવહન સુવિધાઓ	રેલમાર્ગ, રસ્તા, હવાઈ ઉડ્ડયન, જળમાર્ગ- વગેરેની સ્થિતિ, સમસ્યાઓ, ભાવિ વિકાસની તકો
13	સંદેશા વ્યવહાર અને બેંકિંગ	સંદેશાવ્યવહાર, બેંકિંગ વગેરેની સ્થિતિ, સમસ્યાઓ, ભાવિ વિકાસની તકો
14	ગુજરાતનો વેપાર	અન્ય રાજ્યો સાથે (આંતરરાજ્ય) અને અન્ય દેશો સાથેના (આંતરરાષ્ટ્રીય) વેપારમાં ગુજરાતનો ફાળો
15	ગુજરાતની વસ્તી વિષયક રૂપરેખા	ગુજરાતની વસ્તી, વસ્તીનાં લક્ષણો, જન્મદર, મૃત્યુદર, વસ્તીવૃદ્ધિ દર
16	શહેરીકરણ અને ગુજરાતનાં શહેરો	શહેરની વ્યાખ્યા, શહેરીકરણની વ્યાખ્યા, શહેરીકરણના કારણો, અસરો, ગુજરાતનાં શહેરો
17	ગુજરાતનાં મહત્વનાં શહેરો	ગુજરાતનાં મહત્વનાં શહેરો, શહેરીકરણની તરાહ અને તેની આર્થિક વિશેષતાઓ

Second Year BA (Main and Subsidiary)

Paper 4- Economy of Gujarat

Srl No.	Title of Unit	Included Points
1	Regional Economy - I	What is Region? Importance of Study of Regional Economy
2	Regional Economy - II	Types of Region, Regional Income, Indicators of Regional Development, State Domestic Production
3	Introduction of Gujarat State as Region- I	Geographical Position of Gujarat, Natural Environmental Aspects of Gujarat, Status of Pollution
4	Introduction of Gujarat State as Region- II	Gujarat – Political and Administrative (Political History, Districts, Introduction to Administrative departments, federal System)
5	Agriculture Sector of Gujarat- Land	Types of Land, Arable Land, Agriculture crops and cropping pattern
6	Agriculture Crops	Main Crops, Production, trends in Production
7	Agriculture development and Schemes	Problems in agriculture development, Government schemes and planning (State and Central)
8	Industry sector of Gujarat	Industries in Gujart, Location, Industrial Production
9	Industrial Development and Schemes	Scope for Industrial development, Problems in industrial development, Government aid and policies.
10	Education in Gujarat	Status, Problems, Privatisation and Public Sector policy
11	Health facilities in Gujarat	Status, Problems, Privatisation and Public Sector policy
12	Transportation Facilities	Railway, Roads, Aviation and Waterways- Status, Problems, Scope for Future Development, Public Sector policy
13	Communication and Banking	Communication and Banking – (Status, Problems, Scope for Future Development)
14	Trade of Gujarat	Trade with Other States of India and International Trade. Contribution of the State.
15	Demographic Profile of Gujarat	Population of Gujarat, Characteristics of Population, Birt rate, Death rate, Population growth rate.
16	Urbanisation and Cities of Gujarat	Definition of an Urban area, Definition of Urbanisation, Causes and effects of Urbanisation, Cities of Gujarat
17	Important Cities of Gujarat	Important Cities of Gujarat, Pattern of Urbanisation and their Economic Characterisites

રૂપરેખા

5.0 ઉદ્દેશો

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 જમીનના પ્રકાર

5.3 ખેડવા લાયક જમીન

5.3.1 વર્ષ 2010માં ગુજરાતમાં જમીનનું વર્ગીકરણ

5.3.2 ગુજરાતમાં ખેડાણ હેઠળના પાક વાવેતર વિસ્તાર

5.4 જમીન માલિકીના હકોમાં ફેરફારો

5.4.1 મધ્યસ્થીઓની નાબૂદી

5.4.2 ગણોત સુધારા

5.4.3 જમીન માલિકીની મર્યાદા

5.5 કૃષિ પદ્ધતિ

5.5.1 માલિકી અને શ્રમના સંયોજનની દ્રષ્ટિએ

5.5.2 ખેતી કાર્ય કરવાની પદ્ધતિની દ્રષ્ટિએ

5.6 સારાંશ

5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

★ સંદર્ભ

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો ના જવાબો

5.0 ઉદ્દેશો : (objective)

- (1) ગુજરાતમાં જમીનના જુદાજુદા પ્રકારો જાણવા .
- (2) ભૌગોલિક વિસ્તારનું વિવિધ વિભાગોમાં વર્ગીકરણ તપાસવું
- (3) ખેતીમાં વાવેતર વિસ્તારનું પ્રમાણ તપાસવું.
- (4) ગુજરાતમાં કૃષિ પદ્ધતિ સમજવી.

5.1 પ્રસ્તાવના

ભારતમાં ખેતી ક્ષેત્રનો ધીમો વિકાસ એ ગંભીર સમસ્યા છે. આ માટે ખેતી પ્રત્યેની આપણી અંશતઃ ઉદાસીનતા જવાબદાર છે. ખેતીના કુદરતી સાધનોની

ઉચ્ચ ગુણવત્તા-કાર્યક્ષમતા સ્થાપિત કરવામાં, તેનો ટકાઉક્ષમ ઉપયોગ કરવામાં, સંશોધનમાં, માર્ગદર્શનમાં, કૃષિ સહાય અને ધિરાણમાં આપણું તંત્ર વિશેષ કાર્યક્ષમ અને પરિણામલક્ષી બનવામાં પૂરતું સફળ રહ્યું નથી. ખેતીમાં આ એક સામાન્ય ચિત્ર જોવા મળે છે, ત્યારે ગુજરાતના કૃષિ ક્ષેત્રમાં ખેડાણ જમીનના કેટલા પ્રકાર છે? તે દરેકનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં કેટલું અને કયા પ્રદેશમાં રહેલું છે? ગુજરાતમાં ખેતી ખેડવાલાયક જમીનનું કુલ કેટલું પ્રમાણ છે? તથા આ પ્રદેશની કૃષિ પદ્ધતિ કયા પ્રકારની છે? તે આ પ્રકરણમાં ચર્ચવામાં આવે છે.

- ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્ર

સમાજમાં રહેતા લોકો વિવિધ પ્રકારે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયેલા હોય છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિનો સરળ અર્થ એટલો થાય છે કે લોકો પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે આર્થિક પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ભાગ છે. આ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સામાન્ય રીતે અલગ અલગ પ્રકારની હોય છે. તેને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તે આ ત્રણ ભાગ નીચે પ્રમાણેના છે.

1 પ્રાથમિક ક્ષેત્ર અથવા કૃષિ ક્ષેત્ર

2 દ્વિતીય ક્ષેત્ર અથવા મેન્યુફેક્ચરિંગ ક્ષેત્ર

3 તૃતીય અથવા સેવા ક્ષેત્ર

આપણે જેને પ્રાથમિક ક્ષેત્ર કહીએ છીએ તેમાં પ્રત્યક્ષ ખેતી, પશુપાલન, દરિયાઈ ખેતી(મત્સ્ય) અને ખાણ કામનો સમાવેશ થાય છે. મેન્યુફેક્ચરિંગમાં જુદા જુદા પ્રકારના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે સેવા ક્ષેત્રમાં આર્થિક આંતરમાળખાની સેવાઓ જેમ કે ઉર્જા, માર્ગ અને પરિવહન, બેંકિંગ, વીમો, પ્રવાસન વગેરે તથા સામજિક આંતરમાળખાકીય સેવાઓ એટલે કે જળસંસાધન, શિક્ષણ, આરોગ્ય, આવાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સૈદ્ધાંતિક રીતે આજે જ્યારે કૃષિક્ષેત્રના મહત્વનો વિચાર કરવાનો હોય તો ગુજરાતના હાલના કુલ ૩૩ જિલ્લાઓ પૈકી ૨૦થી પણ વધુ જિલ્લાઓ એવા છે કે જેમાં લોકો આર્થિક પ્રવૃત્તિના હેતુથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ખેતી ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા છે. આજે પણ આપણાં ગુજરાતમાં કે આપણા ભારતમાં એક વરસાદ પણ ઓછો પડે કે અનિયમિત રહે તે એકંદરે વરસ નબળું છે તેમ કહેવામાં આવે છે. તે સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે કૌટુંબિક કે જાહેર અંદાજપત્રમાં પ્રકૃતિ (વરસાદ) જરાક પણ ઓછો પડે તો આપણું અંદાજપત્ર ખોરવાઈ જાય છે.

આપણા દેશમાં અને ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ ક્ષેત્રની બોલબાલા વધી છે પણ ઔદ્યોગિક પેદાશોની માંગ એકંદરે ખેતીની માંગ ઉપર આધારીત છે. જે વર્ષે ખેતીની દ્રષ્ટિએ વરસ સારું જાય છે તે વર્ષોમાં જ લોકોની રોકડ શક્તિ વધે છે અને તેના કારણે વપરાશી વસ્તુઓની માંગમાં વધારો થાય છે. તેનો અર્થ એમ થાય છે કે ગુજરાતના અર્થતંત્રમાં કૃષિ ક્ષેત્ર ચાવીરૂપ ક્ષેત્ર તરીકે મહત્વ ધરાવે છે. આમ ગુજરાતની વિકાસ યાત્રામાં છેક ઉનાથી લઈને ઉમરગામ સુધી કે દ્વારકાથી લઈને દમણ સુધી એક યા બીજી રીતે ખેતી ક્ષેત્ર પ્રધાન મહત્વ ધરાવે છે.

5.2 જમીનના પ્રકારો: (Types of soil)

ખેત ઉત્પાદનમાં ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો જમીન, મૂડી, શ્રમ અને નિયોજક પૈકી જમીનની ભૂમિકા સૌથી વધુ મહત્વની હોય છે. આ ઉપરાંત જે તે પાક માટે અમુક

પ્રકારની જમીન વધુ માફક આવતી હોય છે. આથી જમીનના પ્રકારના આધારે વાવેતર કરવાનું નિર્ધારિત થતું હોય તેવું પણ બનતું હોય છે. આમ ખેતીમાં જમીનના પ્રકારો તપાસવા એ માહિતી, સંશોધન, આયોજન વગેરે અગત્યનું બની રહે છે.

કોઈપણ સમગ્ર પ્રદેશમાં એક પ્રકારની જમીન જોવા મળતી હોય તેવું ભાગ્યે જ જોવા મળતું હોય છે. ગુજરાતમાં ખેતી થતી હોય તેવો જમીન વિસ્તાર વિશાળ છે. ગુજરાતમાં 2012/13થી 2014/15ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તારનું પ્રમાણ 10302 હજાર હેક્ટર નોંધાયું છે, આથી ગુજરાતની આ વિશાળ કૃષિ જમીન અલગ-અલગ પ્રકારની હોય તે સ્વાભાવિક છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આછી કાળી જમીન તો ચરોતરમાં રેતાળ અને ગોરાડુ જમીન જોવા મળે છે, ઉત્તર ગુજરાત અને કચ્છની જમીન પર ઊંચા તાપમાન અને ઓછા વરસાદની અસર છે. તેથી ત્યાં રેતાળ અને ક્ષારીય જમીનનું પ્રમાણ વધુ છે. દક્ષિણ ગુજરાતની જમીન પર વધુ વરસાદની અસર છે. કેટલાક વિસ્તારમાં કાંપની જમીન જોવા મળે છે. આમ ગુજરાતની ખેતીની સમગ્ર જમીન વિવિધ સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે.

“અખિલ ભારતીય જમીન અને જમીન ઉપયોગીતા મોજણી સંસ્થા” એ પાડેલાં જૂથો અનુસાર ગુજરાતની જમીનને મુખ્ય સાત પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવી છે.

- (1) કાંપની જમીન, (2) કાળી જમીન, (3) ક્ષારીય જમીન, (4) રેતાળ જમીન, (5) ખડકાઉ જમીન, (6) પહાડી જમીન, (7) જંગલોની જમીન.

5.2.1 કાંપની જમીન: (Alluvial soil)

કાંપની જમીનને વિવિધ પ્રકારની જમીનમાં વધુ ફળદ્રુપ જમીન ગણવામાં આવે છે. આથી અન્ય પરિબળોને સ્થિર ગણીએ તો આ પ્રકારની જમીનના ભાવો ઊંચા ચૂકવવા પડતા હોય છે. ગુજરાતની ખેતીની કુલ જમીનના અડધા કરતાં પણ વધુ જમીન કાંપની જમીન છે. આ જમીનના બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે. એક નદીના કાંપની જમીન અને બે કિનારા અને મુખ ત્રિકોણ પ્રદેશની કાંપની જમીન. નદીના કાંપની જમીનમાં ભાઠાની ગોરાટ, ગોરાડુ અને બેસરની જમીનનો સમાવેશ થાય છે.

નર્મદા, તાપી, મહી જેવી મોટી નદીઓ જ્યાંથી પસાર થાય છે, તે જમીનના તળિયાને ઘસીને છૂટા પડેલા પદાર્થો કાંપ સ્વરૂપે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઢસડી લાવી કાંઠાના વિસ્તારમાં પાથરે છે. ગુજરાતમાં આવી જમીનો તળ ગુજરાતના મેદાન પ્રદેશમાં વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ જમીન કાંપ, માટી અને રેતીનું મિશ્રણ ધરાવે છે. જમીનમાં રહેલા વિવિધ તત્વોના આધારે આ જમીન રંગ અને બંધારણમાં ઘણું વૈવિધ્ય ધરાવે છે. તેના આધારે અલગ અલગ વિસ્તારોમાં ગોરાડુ, ગોરાટ, ભાઠાની જમીન તથા બેસર જમીન તરીકે ઓળખાય છે. આ જમીનમાં પોષક તત્વ વધુ અને ચૂનાનું તત્વ ઓછું રહેલું છે.

5.2.2 કાળી જમીન: (Dark ground)

ગુજરાતમાં વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ કાંપની જમીન પછી બીજા ક્રમે કાળી જમીન આવેલી છે. જમીનના તત્વોના પ્રમાણના આધારે તેના રંગમાં તફાવત પડે છે. તેથી ઉંડી કાળી જમીન, મધ્યમ કાળી જમીન અને છીછરી કાળી જમીન ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. આ જમીનો સ્થાનાંતરિત તેમજ સ્વસ્થાની જમીનો એમ બંને પ્રકારની છે. આ પ્રકારની જમીન સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચ પ્રદેશ તથા નર્મદા અને તાપીના ખીણ પ્રદેશમાં આવેલી છે. તળ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ટ્રેપના ખડકોના ઘસારાથી

છૂટા પડેલા દ્રવ્યના નિક્ષેપથી આ પ્રકારની જમીનની રચના થઈ છે.

આછા કાળા રંગની મધ્યમ કાળી જમીન તરીકે ઓળખાતી જમીન સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચ પ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં, પંચમહાલ અને વડોદરાના પર્વતપ્રાંતી પ્રદેશના નીચા ભાગમાં જોવા મળે છે. આ જમીન બહુ દળદાર નથી હોતી. તેમી સેન્દ્રિય તત્વ ઓછું છે, તેથી મધ્યમ કાળા રંગની છે. નીચા ભૂમિ વિસ્તારોમાં જ્યાં તે નિક્ષેપ પામી છે, ત્યાં તે વધુ દળદાર અને કાળી છે.

પંચમહાલ સાબરકાંઠા અને અરવલ્લી જિલ્લાઓમાં પણ કાળી અને મધ્યમ કાળી જમીન આવેલી છે. આ વિસ્તારોમાં જંગલોનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી, તેમાં સેન્દ્રિય તત્વોનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. આ જમીન છીછરી છે. પંચમહાલમાં આ પ્રકારની જમીનમાં વધુ વરસાદને લીધે ડાંગર(ચોખા) નું વાવેતર વધુ થાય છે. આ મધ્યમ કાળી જમીનની ઉંડાઈ ઉંડી કાળી જમીન કરતાં ઓછી છે. સાબરકાંઠા, પંચમહાલ અને દાહોદના પૂર્વના પ્રદેશમાં જમીનનું ધોવાણ વધુ થાય છે. આ જમીનમાં 40 ટકા માટી, 40 ટકા રેતી, પાંચથી સાત ટકા સેન્દ્રિય તત્વો, 0.05 ટકા નાઈટ્રોજન અને એકથી બે ટકા ચૂનાનું તત્વ જણાય છે. તેથી આ જમીનની કણ રચના વધુ મોટી જોવા મળે છે. પાણી ઝડપથી શોષાઈ જતું હોવાથી સિંચાઈની સગવડ દ્વારા આ જમીનમાં ખેતીના પાક લઈ શકાય છે. ગુજરાતની મધ્યમ અને આછી કાળી જમીનમાં મગફળી અને મકાઈનું વાવેતર વધુ થાય છે. ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં આ પ્રકારની જમીનમાં મગફળી અને કપાસનું વાવેતર થાય છે.

ભરૂચ, નર્મદા, સુરત, તાપી, નવસારી, વડોદરા અને વલસાડ જિલ્લામાં ઊંડી કાળી જમીન જોવા મળે છે. ગુજરાતની આ કાળી કપાસની જમીન, દક્ષિણ ભારતની 'રેગુર' જમીનને મળતી આવે છે. આ કાળી જમીનમાં 40 ટકાથી 60 ટકા જેટલું માટીનું પ્રમાણ હોય છે. ભરૂચ અને નર્મદાની કાળી જમીનમાં 45 ટકા માટે, 20 ટકા રેતી અને સાતથી આઠ ટકા સેન્દ્રિય દ્રવ્યો છે. ગુજરાતની કાળી જમીન વધુ ફળદ્રુપ છે અને સિંચાઈ માટે અનુકૂળ છે. મર્યાદિત પ્રમાણમાં સિંચાઈ કરવામાં આવે તો આ જમીન ક્ષારીય બનતી નથી. દક્ષિણ ગુજરાતની ઊંડી કાળી જમીન કપાસની ખેતી માટે ઉત્તમ ગણાય છે.

5.2.3 ક્ષારીય જમીન: (Alkaline soil)

દરિયા કિનારાની જમીન દરિયાની ભરતીના પાણીથી ક્ષારયુક્ત બનતાં તેની ગુણવત્તા બગડે છે. આવી ક્ષારીય જમીનની ખેતીના પાક ઉત્પાદન માટે ઉપયોગીતા ઘટે છે. આ પ્રકારની જમીન ગુજરાતમાં 9 લાખ હેક્ટરથી પણ હોવાનું જણાય છે. આવી ક્ષારીય જમીન 'ભાલકાંઠા' તરીકે ઓળખાતા ભાવનગર, અમદાવાદ, આણંદ અને ખેડા જિલ્લાના કેટલાક વિસ્તારમાં તથા દક્ષિણ ગુજરાતના દરિયા કિનારે જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રનો લગભગ 80 હજાર હેક્ટર જેટલો વિસ્તાર ધરાવતો 'ધેડ પ્રદેશ' પણ આ પ્રકારની જમીન ધરાવે છે. ઓછા વરસાદ અને ઊંચા તાપમાનના લીધે પાટણ, મહેસાણા અને બનાસકાંઠા જિલ્લાનો થોડોક વિસ્તાર તથા કચ્છ જિલ્લાના મોટા ભાગના વિસ્તારમાં આ પ્રકારની ક્ષારીય જમીન આવેલી છે.

5.2.4 રેતાળ જમીન: (Sandy soil)

ઓછા વરસાદવાળા વિસ્તારમાં આ પ્રકારની રેતાળ જમીન વધુ જોવા મળે છે. આવી પરિસ્થિતિ ગુજરાતના ઉત્તર અને ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં તથા ઉત્તર

પૂર્વમાં હોવાથી એ પ્રદેશમાં રેતાળ, ખડકાળ અને અફળદ્રુપ જમીનોની રચના થઈ છે. આવી જમીન બનાસકાંઠાના વાયવ્ય ભાગમાં, પાટણ અને મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં, સાબરકાંઠા જિલ્લાના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં તથા કચ્છ જિલ્લામાં રહેલી છે. આ જમીનમાં માત્ર નિરેન્દ્રિય દ્રવ્યો હોવાથી તેનું ઉપરનું પડ નક્કર કે સખત બની જાય છે. તેમાં મોટી કણ રચનાવાળી રેતી જોવા મળે છે. આ પ્રકારની જમીન તેની સંરચનાને લીધે પાણીને ઝડપથી શોષી લે છે.

5.2.5 ખડકાઉ જમીન: (Rocky land)

ગુજરાતમાં જમીન વપરાશ જમીન વપરાશ

ક્રમ	વિગત	કુલ જમીનની ટકા પ્રમાણ
1	જંગલ વિસ્તાર	23%
2	કૃષિ સિવાઈનો વિસ્તાર	9%
3	ઉચ્છ્વ વિસ્તાર	6%
4	ગૌચર વિસ્તાર	3%
5	ખેતી લાઈફ પડતર જમીન	4%
6	બાગાયતી વિસ્તાર	1%
7	વાવેતર ન થઈ શકે તેવો પડતર વિસ્તાર	8%
8	કુલ વાવેતર વિસ્તાર	46%

Land use pattern of Gujarat state (Source: India State of Forest Report, 2011)

ગુજરાતનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર 196 લાખ હેક્ટર છે. જેમાંથી 46 ટકા કુલ વાવેતર વિસ્તાર છે. ત્યારે ટકા 23 ટકા જંગલ વિસ્તાર છે. જે 2001 તુલનામાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે, કુલ જમીનના 9 ટકા વિસ્તાર કૃષિ સિવાઈનો વિસ્તાર છે, 6 ટકા ઉચ્છ્વ વિસ્તાર છે, 3 ટકા વિસ્તાર બાગાયતી પાકો હેઠળનો છે, 1 ટકા વિસ્તાર ખેડી ન શકાય તેવો છે. અને 8 ટકા વિસ્તાર પડતર જમીન હેઠળનો છે.

ડાંગ જિલ્લામાં 250 સે.મી. જેટલો વરસાદ અને ગીચ જંગલોની પરિસ્થિતિ હેઠળ ચૂનો તથા નાઈટ્રોજન તત્વ ઓછું એવી એસિડિક જમીનની રચના થઈ છે. આ જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ ઓછું છે. તેથી વરસાદ પડતાં જમીન કઠણ પડી જાય છે અને સૂકાતાં તેમાં ચીરા પડે છે. ઈંટ જેવો રતાશ પડતો રંગ ધરાવતી આ જમીન અફળદ્રુપ છે અને તેથી જ ખેતી માટે ઓછી ઉપયોગી બને છે. આ જમીનનું ધોવાણ વધુ થાય છે.

5.2.6 પહાડી જમીન: (Mountainous land)

આવી જમીન ગુજરાતના પૂર્વના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં દાહોદ, પંચમહાલ, અરવલ્લી, વડોદરા, સુરત, નર્મદા, તાપી, નવસારી, વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લામાં તથા સુરેન્દ્ર નગર, અમરેલી, જૂનાગઢ, ગિર સોમનાથ અને કચ્છ જિલ્લાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. આ જમીનમાં સેન્દ્રિય દ્રવ્યોનું પ્રમાણ ઓછું છે. ધોવાણને લીધે ઢોળાવો પર જમીનનું પડ પાતળું છે.

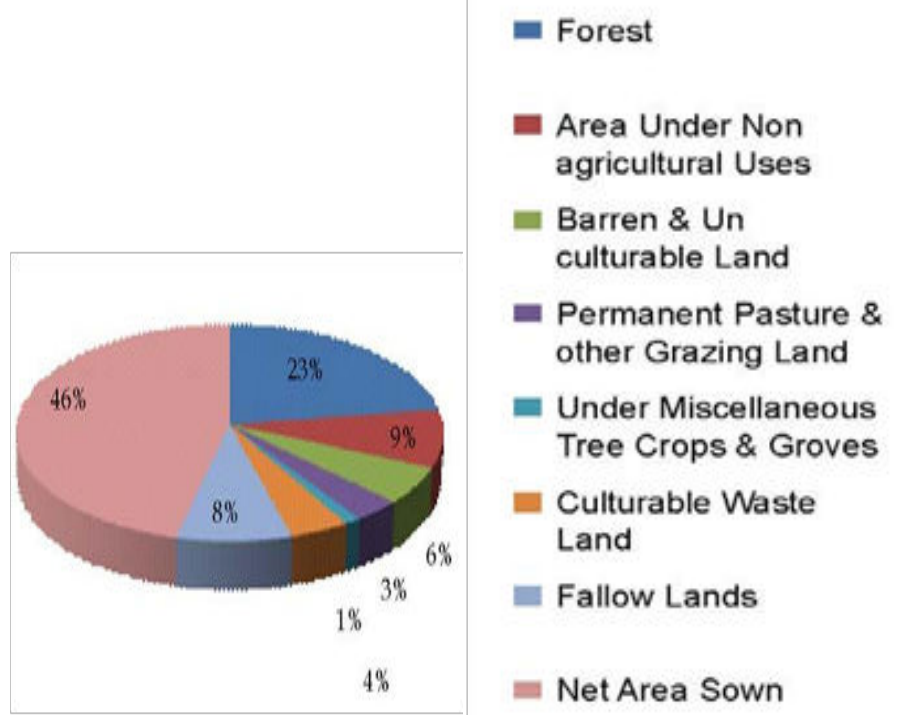
5.2.7 જંગલોની જમીન: (The Land Of the Forest)

ગુજરાતના ડાંગ, અરવલ્લી, સાબરકાંઠા, ગિરા સોમનાથ અને જૂનાગઢ વિસ્તારમાં આવેલા જંગલ વિસ્તારની આ જમીનમાં સેન્દ્રિય તત્વો વધુ છે. જૂનાગઢની આ પ્રકારની જમીનમાં ચૂનાનું તત્વ વધુ છે, જ્યારે ડાંગ જિલ્લાની આવી જમીનમાં

ચૂનાનું તત્વ ઓછું છે. આ જમીન માટીયુક્ત અને ગોરાડુ છે.

5.2.8 સ્થાનિક જમીન: (Local Land)

ભૂપૃષ્ઠ, બંધારણ અને રંગના આધારે ઉપર વર્ણવેલી જમીનોના કેટલાક વિસ્તારો સ્થાનિક પ્રદેશોમાં વિવિધ નામે ઓળખાય છે. આ જમીન ઘેડની જમીન, ધારની જમીન, ક્યારની જમીન અને બેસરની જમીન તરીકે ઓળખાય છે.

Land use pattern of Gujarat state (Source: India State of Forest Report, 2011)

ગુજરાતનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર 196 લાખ હેક્ટર છે. જેમાંથી 46 ટકા કુલ વાવેતર વિસ્તાર છે. ત્યારે 23 ટકા જંગલ વિસ્તાર છે. જે 2001 તુલનામાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે, કુલ જમીન 9 ટકા વિસ્તાર કૃષિ સિવાઈનો વિસ્તાર છે, 6 ટકા ઉચ્છૃંસ વિસ્તાર છે, 3 ટકા વિસ્તાર બાગાયતી પાકો હેઠળનો છે, 1 ટકા વિસ્તાર ખેડી ન શકાય તેવો છે. અને 8 ટકા વિસ્તાર પડતર જમીન હેઠળનો છે.

આમ ગુજરાતમાં ઉપરોક્ત વર્ગીકરણ મુજબની વિવિધ પ્રકારની જમીન જોવા મળે છે. મૂળ જમીનમાં જંગલ, સમુદ્ર, નદીઓ, પૃથ્વી સપાટીના સમતોલપણાનું પ્રમાણ વગેરે બાહ્ય પરિબલોની ભૂમિકા પણ કાળક્રમે મહત્વપૂર્ણ સાબિત થાય છે.

5.3 ખેડવા લાયક જમીનનું પ્રમાણ: (Land size of cultivable Land)

ગુજરાત એ એક વિશાળ રાજ્ય પ્રદેશ છે. વિશ્વના અનેક દેશો ગુજરાત રાજ્યના જમીન પ્રદેશ કરતા પણ ઘણો ઓછો જમીન પ્રદેશ ધરાવતા હશે. ગુજરાતનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર 196.02 લાખ હેક્ટર છે. ગુજરાતની જમીનના ઉપયોગની વીગતો પરથી એવું જણાઈ આવે છે કે ગુજરાતના વિશાળ વિસ્તારમાં ખેતી થાય છે અને આ ખેતી પ્રવૃત્તિ ગુજરાતના અર્થકારણ માટે ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના સમયે ગુજરાતમાં વાવેતર હેઠળનો કુલ વિસ્તાર 97.68 લાખ હેક્ટર હતો. આ વિસ્તાર ગુજરાતના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના અડધા કરતાં પણ થોડો વધુ છે. વર્ષ 2007-08 માં ગુજરાતના કુલ 188.1 લાખ હેક્ટર જમીનના

અહેવાલ મળેલ. તેમાંથી 99.10 લાખ હેક્ટર જમીન ખેતીના ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તાર હેઠળ હતી.

સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પીય પ્રદેશમાં છીછરી જમીનો તેમજ પૂર્વના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં ખડકાળ અને છીછરી જમીનો આવેલી છે. દરિયા કિનારે ભરતીના લીધે ખારાપટ વિસ્તારો આવેલા છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં ભૂગર્ભજળ ખારાશ વાળું છે. જે ખેતીમાં સિંચાઈ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાતું નથી. સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના અમરેલી, જૂનાગઢ, રાજકોટ, મોરબી, સુરેન્દ્ર નગર અને ભાવનગર જિલ્લાઓમાં તથા તળ ગુજરાતના આણંદ, ખેડા, પાટણ, મહેસાણા, ગાંધીનગર, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, નવસારી, ભરૂચ, બનાસકાંઠા અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં કુલ જમીનના 60 ટકા કરતાં પણ વધુ જમીન ખેતી હેઠળ આવેલી છે. તેની સામે કચ્છમાં કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના માત્ર 14.65 ટકા જમીનનો ખેતી માટે ઉપયોગ થાય છે. કચ્છ જિલ્લાનો ઘણો ખરો જમીન વિસ્તાર રેતાળ અને ક્ષારીય જમીન વાળો તથા સૂકી અને અર્ધ સૂકી આબોહવા વાળો છે. તેથી આ વિસ્તારને ખેતી માટે ઉપયોગમાં લેવાતો નથી. ડાંગ જિલ્લાનો મોટો ભાગ જંગલો હેઠળ હોવાથી ત્યાં ફક્ત 32.60 ટકા જેટલી જમીન ખેતી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં ખેડવાલાયક પડતર જમીનનું પ્રમાણ 10.42 ટકા છે. જે ખેડી શકાય તેમ છે અને ખેતી થઈ શકે તેમ છે પરંતુ કરવામાં આવતી નથી. કચ્છ, જામનગર, સુરેન્દ્રનગર, પાટણ, મહેસાણા, ગાંધીનગર, અમદાવાદ, પંચમહાલ, ભરૂચ, સુરત, તાપી વગેરે જિલ્લાઓમાં એક હજાર હેક્ટર કરતાં પણ વધુ જમીન ખેડાણ લાયક પડતર જમીન છે, આ જિલ્લાઓમાં સિંચાઈની ઓછી સગવડો અને ઓછા વરસાદને લીધે કેટલીક જમીનને ખેતીમાં લાવી શકતા નથી. નર્મદા યોજનાને લીધે કેનાલ દ્વારા સિંચાઈ વિસ્તારના વિસ્તરણ થકી ભવિષ્યમાં આ વિસ્તાર ઘટાડી શકાશે અને ત્યાં પણ ખેતી કરી શકશે.

સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર પ્રદેશની અને ઓછા વરસાદને લીધે જામનગર, રાજકોટ અને ભાવનગર જિલ્લામાં ગોચર હેઠળના જમીન વધુ છે. કચ્છ જિલ્લામાં પણ આ પ્રકારની જમીન વિશેષ છે. મધ્ય ગુજરાત અને તાપી નર્મદાના પ્રદેશમાં પર્વતપ્રાંતી વિસ્તારોમાં ગોચરો આવેલાં છે. ગુજરાત પ્રદેશના કુલ જમીન વિસ્તારના 13.56 ટકા જમીન ઉચ્છ્રડ અને ન ખેડી શકાય તેવી છે. દરિયાકિનારાની અને અંદરના કેટલાક પ્રદેશમાં આવેલી ખાર જમીનો અને સૂકા તથા અર્ધ સૂકા વિસ્તારોને લીધે ગુજરાતમાં બિન ખેતી લાયક જમીનનું પ્રમાણ ઘણું છે. આવી જમીનોને લીધે ગુજરાતમાં વાવેતર હેઠળનો વિસ્તાર આકર્ષક રીતે વધારી શકાતો નથી.

5.3.1 વર્ષ 2010માં ગુજરાતમાં જમીનનું વર્ગીકરણ: (Classification of Land in Gujarat in the year 2010)

કોઈપણ પ્રદેશના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારને જુદા જુદા વિભાગોમાં તેની લાક્ષણિકતાના આધારે અને ઉપયોગીતાના આધારે વહેંચવામાં આવતો હોય છે. ભારતમાં અને એવી જ રીતે ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ ભૌગોલિક વિસ્તાર ઘણો વિશાળ છે. તેમાં ખેતી કરી શકાય એવો વિસ્તાર પણ વિશાળ છે. આ ઉપરાંત દેશની તથા રાજ્યની વિશાળ જન સમુદાયનું ખેતી પરનું અવલંબન વધુ જણાય છે. તેથી રાષ્ટ્રમાં અને રાજ્યમાં કૃષિ વ્યવસાયનું સ્થાન ખૂબ જ અગત્યનું છે.

ગુજરાતમાં ખેડાણ લાયક જમીન કે ખેડાણ હેઠળનો વિસ્તાર કેટલો રહ્યો છે, તે અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી દ્વારા છેલ્લે 2010માં પ્રાપ્ત થયેલ. તે

મુજબ ગુજરાતમાં ખેતી હેઠળનો ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર 102030 ચોરસ કિલોમીટર છે. આ વિસ્તાર ગુજરાતની જમીનની પ્રાપ્ત માહિતીમાંથી 54.7 ટકા જેટલું પ્રમાણ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત વૃક્ષોના પાક હેઠળનો જમીન વિસ્તાર 40 ચોરસ કિલોમીટર છે, જંગલો હેઠળનો કુલ 19130 ચોરસ કિલોમીટર છે. તેનું માહિતી પ્રાપ્ય જમીનમાં પ્રમાણ 10.1 ટકા છે. ગુજરાતમાં ચાલુ પડતર જમીનનું પ્રમાણ 3790 ચોરસ કિલોમીટર છે. જે કુલમાં 2.01 ટકા છે. આ ઉપરાંત અન્ય પડતર 160 ચોરસ કિલોમીટર છે. જે કુલમાં 0.08 ટકા છે. ગુજરાતમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી પડતર જમીન 19790 ચોરસ કિલોમીટર છે. જેનું કુલમાં પ્રમાણ 10.5 ટકા છે. ગુજરાતમાં કાયમી ગૌચરની જમીન 6900 ચોરસ કિલોમીટર છે. જે કુલમાં 3.64 ટકા છે. ગુજરાતમાં અન્યછ ઉપયોગમાં લેવાતી અને ખેતી માટે અપ્રાપ્ય હોય તેવી જમીન 35280 ચોરસ કિલોમીટર છે. આ જમીન કુલ માહિતી પ્રાપ્ય વિસ્તારના 18.63 ટકા છે.

આમ ગુજરાતમાં ખેતી માટેનો ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર કહી શકાય એટલે કે જે જમીન પર ખેતીના પાકો લેવામાં આવતા હોય તે વિસ્તારનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા માળે છે. ઉપરાંત એ બાબત પણ ખૂબ મહત્વની છે કે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી પડતર જમીનનું પ્રમાણ પણ ગુજરાતમાં 10 ટકાથી વધુ જણાય છે.

5.3.2 ગુજરાતમાં ખેડાણ હેઠળનો પાક વાવેતર વિસ્તાર: (Cultivated area under cultivation in Gujarat)

અહીં આપણે ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ જમીનના પુરવઠામાંથી જુદા જુદા વિભાગ હેઠળ નોંધાયેલ જમીનનું પ્રમાણ જોયું તે પૈકી ખેડાણ લાયક જમીનમાંથી કેટલીક જમીન અન્યા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કેટલીક જમીન પડતર સ્વરૂપે ઉપયોગમાં લેવાતી નથી. ખેડાણલાયક જમીનમાંથી જે જમીન પર ખેતી કાર્યો દ્વારા પાક લેવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. આમ ખેતી માટે એ બાબત મહત્વ ધરાવે છે તેને પાક વાવેતર વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે. આમ ખેતી માટે એ બાબત મહત્વ ધરાવે છે કે પ્રદેશની કુલ જમીનમાંથી કેટલી જમીન પાક વાવેતરના હેતુ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

પાક વાવેતર વિસ્તારને બે રીતે જોવામાં આવે છે: 1. ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર, એટલે કે કોઈ પ્રદેશમાં જે તે વર્ષમાં કેટલી જમીન પર પાક લેવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી હોય તેનું પ્રમાણ, 2. કુલ વાવેતર વિસ્તાર એટલે કે ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તારમાં જે તે વર્ષમાં જુદી-જુદી મોસમમાં લેવાતા પાકોના વાવેતર વિસ્તારનો કુલ સરવાળો. ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તારમાં કુલ વાવેતર વિસ્તારનું ટકાવારી પ્રમાણ પાક તીવ્રતા દર્શાવે છે.

ખેતીમાં વાવેતર વિસ્તાર ખાસ કરીને વરસાદ પર આધાર રાખે છે. આથી જે વર્ષે સારો વરસાદ હોય તે વર્ષે તેનું પ્રમાણ વધુ રહેવા પામે છે અને ઓછો વરસાદ હોય તે વર્ષે વાવેતર વિસ્તાર સામાન્ય રીતે ઓછો રહેવા પામે છે. આથી તેના વાર્ષિક આંકડાઓ તેના પરિવર્તનોનો સાચો ક્રમિક ખ્યાલ આપી શકતા નથી. વધુ વાસ્તવિક ક્રમિક ચિત્ર જોવા માટે અમુક વર્ષોની સરેરાશ લેવામાં આવે છે. આથી અહીં વાવેતર વિસ્તારના આંકડાઓની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ લેવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે ગુજરાતમાં ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તાર અને કુલ વાવેતર વિસ્તારનું પ્રમાણ છેલ્લા સમયમાં નીચે પ્રમાણે રહેવા પામ્યું છે.

ટેબલ-1

ગુજરાતમાં ખેતીની જમીનનો વાવેતર વિસ્તાર(,000 હેકટર)

ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ	ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર	કુલ વાવેતર વિસ્તાર
1992-93 થી 94-95	9528	10954
1997-98 થી 99-'00	9595	10970
2002-'03 થી '04-05'	9693	11103
2007'08 થી '09-10	10190	11352
2012-13 થી 14-15	10302	12620

Source: Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India

ટેબલ- 1 મુજબ ગુજરાતમાં વર્ષ 1994-95ના પૂરાં થતાં ત્રણ વર્ષની સરેરાશ મુજબ ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર 9528 હજાર હેકટર હતો. પાંચ વર્ષ બાદ આ વિસ્તાર વધીને 9595 હજાર હેકટર થયો. એટલે કે તેમાં 67 હજાર હેકટરનો વધારો થયો. 2004-'05નાં પૂરાં થતાં વર્ષની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તે વધીને 9663 હજાર હેકટર થયેલ. પછીનાં પાંચ વર્ષમાં તેમાં લગભગ 500 હજાર હેકટરનો વધારો થયેલ. અંતિમ પાંચ વર્ષમાં પણ 112 હજાર હેકટર વધીને ગુજરાતનો ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર 10302 હજાર હેકટર થયો.

આમ ગુજરાતમાં છેલ્લા 20 વર્ષમાં ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર વધે છે અને કુલ વાવેતર વિસ્તાર પણ વધે છે. ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તારના વધારા કરતાં કુલ વાવેતર વિસ્તારનો વધારો વધુ આકર્ષક જોવા મળે છે. એ એવું દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં એક વર્ષમાં એક કરતાં વધુ પાકો લેવાનું પ્રમાણ સારું એવું વધ્યું છે.

5.4 જમીન માલિકીના હકોમાં ફેરફારો: (changes in land ownership Rights)

આઝાદીના સમય વખતે ધનિક જમીનદાર વિશાળ જમીનની માલિકી ધરાવતા હતા અને તેની ખેતી ઉપર મજૂરો કે ખેતી ભાડે રાખનાર ખેડૂતો અથાગ પરિશ્રમ કરતા. માલિકને મહેનત વગર ખૂબ ઉંચી આવક પ્રાપ્ત થતી. તેની સામે ખરેખર ખેતી કરનાર વર્ગને તેના જીવન નિર્વાહ પૂરતી પણ આવક પ્રાપ્ત થતી. તેની સામે ખરેખર ખેતી કરનાર વર્ગને તેના જીવન નિર્વાહ પૂરતી પણ આવક પ્રાપ્ત ન થતી. આવી અન્યાયી વ્યવસ્થાના સ્થાને ખરેખર કામ કરનારાઓને વધુ વળતર પ્રાપ્ત થાય તેવાં પરિવર્તનો કૃષિ ક્ષેત્રમાં લાવવા માટે કાયદાકીય સુધારાઓ કરવામાં આવ્યાં. તે જમીન માલિકીના સુધારા તરીકે ઓળખાય છે. આ સુધારા દ્વારા ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે સત્તાના કેન્દ્રો બદલાશે અને જમીનનો વધુ અસરકારક ઉપયોગ થશે. બેકાર શ્રમને રોજગારી મળશે. ઉત્પાદનની તરેહ ગરીબોની તરફેણમાં બદલાશે. એકંદરે ઉપેક્ષિત વર્ગને ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિમાં કાર્યનવિત કરી વધુ ન્યાયી વહેંચણી સાથે સુસંગત કૃષિ વિકાસની ભૂમિકા રચાશે તેવો આશાવાદ રાખવામાં આવેલ. આમ કૃષિ સુધારા દ્વારા ખેતી ક્ષેત્રે ન્યાય, કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતા લાવવા માટે નિમિત્ત બનવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવેલ.

જમીન સુધારા દ્વારા જમીનની માલિકીની ખેતી કરવાની પદ્ધતિમાં જે ત્રણ સુધારાઓ અપનાવવામાં આવ્યા તે નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

5.4.1 મધ્યસ્થીઓની નાબૂદી: (Abolition of mediation)

જમીનદારોની જમીનની માલિકી થકી શ્રમકાર્ય કર્યા વગર મોટી આવકો કમાતા. આથી ખેડે તેની જમીનના કાયદા દ્વારા જમીનદારી પદ્ધતિની નાબૂદીનો કાર્યક્રમ અમલમાં

મૂકવામાં આવ્યો. જેના દ્વારા જમીનદારો પાસેથી ખેતી કરનારાઓને જમીન મળતી થઈ. છઠ્ઠી યોજનાની રૂપરેખામાં જણાવ્યા મુજબ જમીનદારોની નાબૂદીના ધારા દ્વારા લગભગ બે કરોડ ગણોતિયાઓને જમીન સાથે સીધા સંપર્કમાં લાવવામાં આવ્યા. જેમાંથી કેટલાય ગણોતિયાઓને માલિકી હક્કો પ્રાપ્ત થયા. જો કે આ દિશામાં કેરળ અને પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યોને સારી સફળતા મળી. અન્ય રાજ્યોમાં વિશેષ સફળતા પ્રાપ્ત ન થઈ. કેટલાંક રાજ્યોમાં અદાલતોમાં જમીનદારો પોતાની જમીનની માલિકી ઠરાવવામાં સફળ રહ્યા. આમ છતાં આ કાયદા હેઠળ અમુક અંશે સફળતા હાંસલ થઈ શકી.

5.4.2 ગણોત સુધારા: (Modifications in lease of Land)

જમીન ભાડા લઈને ખેતી કરનારા ગણોતિયાઓના વિશાળ વર્ગને આ સુધારા હેઠળ રક્ષણ આપવામાં આવ્યું. ભારતમાં મોટાભાગના પ્રદેશમાં ગણોત અંગેની સમજૂતીના કરાર મૌલિક થતા હતા. ગણોતિયાઓને ગમે ત્યારે છૂટા કરવામાં આવતા. ગણોતિયાઓના હિતોને રક્ષિત કરવા માટે ત્રણ પ્રકારના સુધારા અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા. (1) ભાડું નિયંત્રિત કરવું. (2) જમીન ધારણની સલામતી આપવી. (3) ગણોતિયાઓને જમીન માલિકીના હક્કો આપવા.

દેશમાં બધા રાજ્યોમાં ગણોતિયાઓને જમીન પર ખેતી કરવાના અધિકારો આપવામાં આવ્યા. જેથી જમીનમાલિકો તેમને ગમે ત્યારે છૂટા કરી શકતા તે અન્યાયી વ્યવસ્થા દૂર થાય. જો કે જમીનના માલિકોને જાત ખેડ માટે જમીન પાછી મેળવવાના હક્કો આપવામાં આવ્યા. પરિણામે અસંખ્ય ખેડૂતો અદાલતનો આશરો લઈને ગણોતિયા પાસેથી જાત ખેડના બહાના હેઠળ પાછી જમીન મેળવવામાં સફળ થયા. જમીન માલિકો ગણોતિયાઓને જમીન પરથી હાંકી કાઢીને તેમને ફરીથી ખેત મજૂરો તરીકે રોકવામાં સફળ થયા. નિયત થયેલી રકમ જમીન માલિકને આપીને ગણોતિયા જમીન માલિક થઈ શકશે તેવી જોગવાઈઓ કાયદામાં કરવામાં આવી. પરંતુ તેનો ખૂબ જ મર્યાદિત અમલ થયો. પરિણામે મહદંશે ગણોત ધારાઓ ભારતમાં કોઈ પરિવર્તનો લાવી શક્યા નહીં. સૈદ્ધાંતિક દ્રષ્ટિએ જે આકર્ષક ગણાતું હતું તે વાસ્તવમાં પાંગળું પુરવાર થયું.

5.4.3 જમીન માલિકીની ટોચ મર્યાદા: (Ceiling in land holding ownership)

મોટા ખેડૂતો કે જમીનદારો ખેતરોના કદને મર્યાદિત કરવા તથા નાના ખેતરના કદમાં વધારો કરવાનો હેતુ આ કાયદામાં રાખવામાં આવેલ. નક્કી કરેલી મર્યાદાથી જે જમીનદાર કે ખેડૂત વધુ જમીન ધરાવતો હોય તો તેની પાસેથી વધારાની જમીન એકત્ર કરી નાના ખેડૂતને કે ખેત મજૂરને આપવાનું પ્રાવધાન આ કાયદામાં છે. આમ મોટા જમીનદારો પાસેથી મળેલી ફાજલ જમીનને નાના ખેડૂતો વચ્ચે વહેંચીને ખેતરોના બિન આર્થિક ઘટકને આર્થિક બનાવવાનો હેતુ આ સુધારાનો હતો. આ કાયદાના અમલ દ્વારા સામાજિક ન્યાય અને ઉત્પાદકતાના હિતમાં આગળ વધવાનો ઉદ્દેશ હતો. જે કે ટોચ મર્યાદાની સપાટી ખૂબ ઊંચી નક્કી કરવાને લીધે તેમજ બેનામી ફેરબદલી અને બિન અસરકારક અમલને લીધે જમીન ટોચ મર્યાદાના કાયદાઓ ખાસ સફળ થઈ શક્યા નહીં. કાયદાઓના અમલમાં વિલંબ થયો, કેટલીક જોગવાઈઓ હળવી બનાવવામાં આવી. કુટુંબને બદલે વ્યક્તિની માલિકી પર કાયદા લગાવવામાં આવ્યા. જેને લીધે જમીન ટોચ મર્યાદામાં આવરી શકાતા ખેડાણ એકમોનું પ્રમાણ થોડા સમયમાં બેનામી રીતે કુટુંબના અન્ય સભ્યો કે પરિચિતોના નામે ફેરવાઈ ગયેલ. જેથી ટોચ મર્યાદા હેઠળ આવતાં ખેડાણ એકમોની સંખ્યા ઘટી ગઈ. આ કાયદાની એક બીજી એ પણ મર્યાદા

જોવા મળી કે જમીન ટોચ મર્યાદા દ્વારા જે વધારાની જમીન એકત્ર કરવામાં આવી તે સૌથી નબળી બિન ઉપજાઉ કે ન ખેડી શકાય તેવી જમીન વિશેષ હતી. આથી આ જમીનો જે ખેડૂતોને પ્રાપ્ત થઈ તે ખાસ ઉપયોગી નિવડી ન શકી.

5.5 કૃષિ પદ્ધતિ : (Agricultural Method)

ગુજરાતમાં કૃષિ પદ્ધતિને બે રીતે જોઈ શકાય: (1) માલિકી અને શ્રમના સંયોજનની દ્રષ્ટિએ અને (2) ખેતી કાર્ય કરવાની પદ્ધતિની દ્રષ્ટિએ.

5.5.1 માલિકી અને શ્રમના સંયોજનની દ્રષ્ટિએ (in terms of ownership and the combination of labor)

અન્ય ઉત્પાદન પ્રક્રિયા કરતાં ખેતીમાં શ્રમનું પ્રભુત્વ વધુ જોવા મળે છે. આથી જમીન માલિકીનું સ્વરૂપ કેવું છે, ખેડાણ ઘટક એકમ એટલે કે ખેતરમાં જરૂરી શ્રમ માલિકનું પોતાનું કુટુંબ જ પૂરું પાડે છે કે અન્ય રીતે શ્રમ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેના જુદા જુદા પ્રકારના સંયોજનો જોવા મળે છે. આ જુદાં જુદાં સંયોજનને આધારે ખેતી કરવાની જુદી જુદી સંસ્થાકીય પદ્ધતિઓ અમલમાં આવી હોય તેવું જોવા મળે છે. આ જુદી જુદી પદ્ધતિઓ કે જે ગુજરાતની ખેતીમાં જોવા મળે છે તે નીચે મુજબ છે.

5.5.1.1 જમીન માલિક દ્વારા શ્રમ: (Labour through land ownership)

ગુજરાતમાં હાલમાં પણ આ પ્રકારની ખેતી જોવા મળે છે. અહીં જમીન માલિકનું કુટુંબ જ ખેતી માટે જરૂરી શ્રમ પૂરો પાડે છે અથવા શ્રમને વળતર ચૂકવીને કામ લેવામાં આવતું નથી. ખેતી માટે જરૂરી શ્રમનો પુરવઠો ખેડાણ ઘટકના માલિકના કુટુંબના સભ્યો દ્વારા જ પ્રાપ્ય થતો હોય છે. ગુજરાતમાં હાલમાં આવી કૃષિ પદ્ધતિ ખાસ કરીને નાના અને સેમાંત ખેડૂતોમાં આધારે જોવા મળે છે. આવા ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય હોય છે. આથી વેતન ચૂકવીને ખેત મજૂરો રોકવા એ દરેક ખેડૂત માટે શક્ય બનતું નથી. આ ઉપરાંત ગુજરાતના નાના અને સીમાંત ખેડૂતો પૈકી મોટા ભાગના ખેડૂતો ગ્રામીણ ક્ષેત્રના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના છે. આથી તેના સંતાનો વિકાસની અન્ય તકના બદલે ઘરઘથ્થુ ખેતીમાં જ રોકાય છે. આમ કુટુંબમાંથી જ શ્રમની જરૂરિયાત પૂરી પડે છે.

જો ઇતિહાસ તપાસવામાં આવે તો આઝાદીના સમય દરમિયાન, એ પહેલાં અને એ પછીના ઘણા વર્ષો સુધી નાના કે મોટા દરેક વર્ગના ખેડૂતોમાં આ પ્રકારની જ ખેતી પદ્ધતિ હતી. એટલે કે એ સમયમાં મોટાભાગની ખેતી જમીન માલિકના કુટુંબ દ્વારા જ કરવામાં આવતી હતી. અન્ય શ્રમિકોને વેતન ચૂકવી રોકવાનું પ્રમાણ નહીવત હતું. એટલે કે એ સમયની ખેતી નિર્વાહ ચલાવે.

આમ ગુજરાતમાં પહેલાના સમયમાં સંપૂર્ણપણે આવી રીતે ખેતી થતી. વર્તમાનમાં પણ નાના અને સીમાંત ખેડૂતો ઉપરાંત સૂકી ખેતી કે પછાત ખેતી વિસ્તારમાં આ રીતથી બહોળા પ્રમાણમાં ખેતી થાય છે.

5.5.1.2 ખેત મજૂરોના અંશત: ઉપયોગ: (Partial use of farm Labor)

ગુજરાતની ખેતીમાં હાલના સમયમાં સૌથી વધુ આ રીતે ખેતી થતી જોવા મળે છે. મોટાભાગના ખેતીનું કામ માલિક કુટુંબના સભ્યો કરે છે. જ્યારે જ્યારે વધુ શ્રમની

જરૂર પડે છે, ત્યારે ત્યારે બજારમાં પ્રાપ્ત ખેત મજૂરોને વેતન ચૂકવી શ્રમની જરૂરિયાત સંતોષવામાં આવે છે. આમ માલિક કુટુંબ જરૂરિયાત પૂરતો શ્રમ લણણી, કાપણી, નિંદામણ જેવાં કાર્યો માટે પૂરો પાડી શકે તેમ ના હોય ત્યારે સ્થાનિક, બહારગામથી કે બીજા પ્રદેશમાંથી તેમને વેતન ચૂકવી રોકવામાં આવે છે.

ગુજરાતના વિકસિત ખેતી વિસ્તાર કે જ્યાં સિંચાઈની પૂરતી સગવડને લીધે કાયમી ખેતી થતી હોય ત્યાં શ્રમની કાયમી માંગ રહેતાં સ્થાનિક ક્ષેત્રે શ્રમ બજાર ઊભું થાય છે. જે વિસ્તારમાં મોટા ભાગના વર્ષોમાં ખેતીમાં એક કે બે મોસમ પાક લેવામાં આવતા હોય, કોઈ વરસ પૂરતો તો કોઈ વરસ અપૂરતો વરસાદ પડતો હોય ત્યાં શ્રમનું સ્થાનિક બજાર ખાસ વિકસતું નથી. આથી સ્થાનિક શ્રમ પુરવઠો નહિવત પ્રમાણમાં રહે છે. આ વિસ્તારમાં જે વરસે વરસાદ સારો હોય અને મોસમ સારી હોય ત્યારે તે મોસમ પૂરતી શ્રમની ઉંચી માંગ ઊભી થાય છે. આ વિસ્તારોમાં આ માંગને પહોંચી વળવા અન્ય પ્રદેશોમાંથી શ્રમ ઉપલબ્ધ બને છે.

5.5.1.3 ભાડા પદ્ધતિ: (Rental Method)

ખેતી કરવાની આ પદ્ધતિમાં માલિક અને જમીન ભાડે રાખનાર વચ્ચે વાર્ષિક કે પાક દીઠ ભાડું થતું હોય છે. નિશ્ચિત જમીનનું એક પાક માટે કે આખા વર્ષ દરમિયાન જુદા જુદા પાકો લેવા માટે જમીન ભાડે રાખનાર ખેતીના માલિકને નિશ્ચિત ભાડું છૂકવી દેતો હોય છે. ત્યાર બાદ તે જમીનમાં જમીન ભાડે રાખનાર ઈચ્છિત કે માલિક સાથે નક્કી થયેલ પાક લેવાની પ્રવૃત્તિમાં સ્વતંત્ર નિર્ણયો લેતો હોય છે. જમીન ભાડે રાખનાર વર્ષ દરમિયાન સ્વતંત્ર રીતે ખર્ચ અને ઉપજ મેળવતો હોય છે. ભાડે ખેતી રાખનાર ખેતીના સ્થાઈ સાધનોમાં નુકસાન ન થાય એ રીતે પોતાની ઈચ્છા મુજબ ખેતી કાર્ય કરવા સ્વતંત્ર બનતો હોય છે.

5.5.1.4 ભાગ પદ્ધતિ: (Part of Method)

કૃષિ આર્થિક પ્રવૃત્તિની આ પદ્ધતિમાં જે કુલ ઉપજ થાય તે માલિક અને શ્રમ કાર્ય કરનાર વચ્ચે નક્કી કરેલા ભાગે વહેંચવામાં આવે છે. ગુજરાત પ્રદેશમાં જમીન માલિક અને શ્રમ કાર્યની જવાબદારી લેનાર વચ્ચે જુદી જુદી રીતે અને શરતે ભાગનો હિસ્સો નક્કી થતો જોવા મળે છે.

(અ) ઉપજમાં સમાન ભાગ: (Equal part of yield)

આ પદ્ધતિમાં ખેતીના માલિક અને શ્રમની જવાબદારી લેનાર વચ્ચે ઉપજની સમાન વહેંચણી નિર્ધારિત થતી હોય છે. માલિકના ખેતીના સાધનના ઉપયોગની સામે શ્રમની જવાબદારી ઉઠાવનારાએ મોસમ દરમિયાન કે વર્ષ દરમિયાન શ્રમ પૂરો પાડવાનો રહેતો હોય છે. પાકની ઉપજ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ખેતીમાં પાક લેવા માટે શ્રમ સિવાયના જે ખર્ચ થતાં હોય જેમ કે બિયારણ, ખાતર, દવા વગેરે તેનો ખર્ચો માલિક અને શ્રમની જવાબદારી ઉઠાવનારા બન્ને વચ્ચે સરખા ભાગે ઉઠવવાનો હોય છે. ગુજરાતના ઘણા ખરા પ્રદેશમાં આ રીતે એટલે કે ભાગવી ખેતી થતી જોવા મળે છે.

(બ) ઉપજમાં ત્રીજો ભાગ: (Third part in yield)

આ રીતેમાં ઉપજનો એક ભાગ માલિકનો એક ભાગ શ્રમની જવાબદારી

ઉઠાવનારનો અને ત્રીજો ભાગ પાક માટે થતા ખર્ચનો ગણવામાં આવે છે. આથી પાક લેવામાં થતો ખર્ચ જો માલિક ઉઠાવતો હોય તો માલિકના ભાગે ઉપજના ત્રણમાંથી બે ભાગ અને શ્રમની જવાબદારી ઉઠાવનારને ત્રણમાંથી એક ભાગ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. જો પાક દરમિયાન થતો ખર્ચ શ્રમની જવાબદારી ઉઠાવનાર કરતો હોય તો ઉપજના બે ભાગ શ્રમની જવાબદારી ઉઠાવનારને પ્રાપ્ત થાય છે. અને એક ભાગ માલિકને પ્રાપ્ત થાય છે.

(ક) ઉપજનો ચોથો ભાગ: (Fourth part in yield)

આ પદ્ધતિમાં શ્રમની જવાબદારી ઉઠાવનારને ઉપજનો ચોથો ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે ખેતી શ્રમ સિવાયની કુશળતા ઘણી ઓછી હોય અને માલિકે આંતરખેડ, કાપણી, લણણી વગેરેમાં હાજર રહી ધ્યાન આપવું પડતું હોય કે મદદરૂપ થવું પડતું હોય ત્યારે આ પદ્ધતિ જોવા મળતી હોય છે. કેટલાક વિસ્તારમાં શ્રમિકની કુશળતાના આધારે ચોથા ભાગના બદલે શ્રમિકનો ઉપજમાં હિસ્સો 28 ટકા, 30 ટકા નક્કી થતો હોય એવું પણ જોવા મળે છે.

આમ માલિકી અને શ્રમના સંયોજનની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતમાં ખેતીની ઉપરોક્ત પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી જોવા મળે છે.

5.5.2 ખેતી કાર્ય કરવાની પદ્ધતિની દ્રષ્ટિએ: (In terms of Farming practices)

5.5.2.1 ખેડાણ પદ્ધતિ: (The Method of cultivation)

ખેતીમાં જમીનનું ખેડાણ કરી તેને પાક લેવા માટે તૈયાર કરવાનું કાર્ય ખૂબ જ અગત્યનું ગણાવી શકાય. જમીનની કુદરતી ગુણવત્તામાં ખેડાણ કરીને ઉમેરો કરી શકાય છે. જો યોગ્ય સ્વરૂપમાં ખેડાણ ઘટકનું ખેડાણ કરી તેના પર પાક લેવામાં આવે તો વધુ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થઈ શકે. ગુજરાતમાં લાકડાના હળથી માંડીને રોટાવેટર જેવાં આધુનિક સાધનો દ્વારા ખેતીમાં ખેડાણની જુદી જુદી પદ્ધતિ આજ સુધીમાં જોવા મળી છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે લાકડાના હળને બળદ દ્વારા ચલાવી ખેતીમાં ખેડ કરવામાં આવતી. આ ખેડ આજની તુલનાએ ઘણી નીચી કક્ષાની ગણાવી શકાય. ત્યારબાદ લોખંડના હળ ઉપયોગમાં આવતાં થયાં. જો કે તેના દ્વારા થતી ખેડ પણ નીચી કક્ષાની ગણાવી શકાય. ખેડ માટે ત્યાર પછી ટ્રેક્ટરના જુદા જુદા પ્રકારના હળ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. જેમકે દાંતી, પંચિયા, મોટા હળ વગેરે. ટ્રેક્ટર દ્વારા ઉડી ખેડ અને જમીનની માટીની ફેરવણી થવાથી જમીનની ગુણવત્તા વધવા પામે છે. આ ઉપરાંત રોટાવેટર દ્વારા પણ યોગ્ય રૂપમાં ખેડાણ થતા પાક માટે પાક માટે તૈયાર થતી જમીન વધુ અનુકૂળ બને છે. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે ટ્રેક્ટર દ્વારા જુદી જુદી રીતે થતું ખેડાણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા બાદ ખેતીમાં ખેડાણ વધુ કાર્યક્ષમ બન્યું છે.

5.5.2.2 વાવણીની પદ્ધતિ: (Sowing Method)

વાવણી કરવા માટે પણ શરૂઆતના સમયગાળામાં લાકડાની ઓરણી પછી લોખંડની ઓરણી અને તેમાં પણ મુઠ પદ્ધતિથી બિયારણનું વાવેતર કરવામાં આવતું. આ પદ્ધતિમાં બિયારણનું વાવેતર હાથની મુઠી ભરીને થતું હોવાથી બે છોડ વચ્ચેનું અંતર નિશ્ચિત પ્રમાણમાં જળવાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. સુધારા રૂપે પછીની બળદ દ્વારા ચાલતા સાતીમાં ઓટોમેટીક ઓરણી આવી. તેની સાથે સાથે ટ્રેક્ટરમાં પણ ઓટોમેટીક ઓરણી આવી અને વાવણીની પ્રક્રિયા વધુ કાર્યક્ષમ બની. આજે ગુજરાતમાં

મોટાભાગનું વાવેતર ઓટોમેટીક ઓરણી દ્વારા થાય છે.

કેટલાક પાકની વાવણી બીજને ચોપીને કરવામાં આવે છે. જેમકે કપાસ, ઍરડા, તુવેર વગેરે. આ પાકોમાં પણ હાથ, બળદ કે ટ્રેક્ટર સંચાલિત ઓટોમેટીક રોપણીના ઓજારો ઉપયોગમાં આવતા થવાથી હવે તે વધુ કાર્યક્ષમ વાવેતર બન્યું છે.

5.5.2.3 કાપણી-લણણીની પદ્ધતિ: (Harvesting Method)

કાપણી માટે અને લણણી માટે હજુ પણ મહદ અંશે વર્ષો જૂની દાતરડાની પદ્ધતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અલબત્ત દાતરડામાં અવશ્ય સુધારો આવ્યો છે. જો કે કાપણી-લણણીનું વધુ પ્રભુત્વ ધરાવતા પાકો પૈકી બાજરો અને જુવાર હવે ગુજરાતમાં ઓછા વાવવામાં આવે છે. ઉપરાંત ઘઉં જેવા કેટલાક પાકોમાં કાપણી અને દાણા મેળવવાની જૂની પદ્ધતિની જગ્યાએ હાર્વેસ્ટરના ઉપયોગ દ્વારા ઝડપી પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી છે. જુવાર, મકાઈ, બાજરો વગેરે જેવા પાકોની કાપણી માટે હવે ટ્રેક્ટર સંચાલિત ઓજારોનો ઉપયોગ પણ થતો જણાય છે.

5.5.2.4 નીદામણ: (Weeding)

ખેતીમાં પાક લેવાની પદ્ધતિમાં નીદામણ દૂર કરવું ખૂબ અગત્યનું હોય છે. આ માટે બળદ દ્વારા આંતરખેડ કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત નાના ટ્રેક્ટર દ્વારા પણ આંતરખેડ કરવામાં આવે છે. અમુક પ્રકારના નીદામણને દૂર કરવા પેસ્ટીસાઈઝ (દવા)નો પણ છંટકાવ કરવામાં આવે છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં ખેડૂતો મોટર સાયકલ દ્વારા સાતીનો આંતર ખેડ માટે ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે.

5.5.2.5 ખેત સુધારણા: (Farm improvement)

પહેલાના સમયમાં ખેતીની સુધારણા માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા નહીં. છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાથી આ તરફ ગુજરાતની ખેતીમાં ખાસ ધ્યાન દેવામાં આવતું હોય તેવું જણાય છે. આ માટે ખેડાણ ઘટક એકમને સમતલ કરવું, બંધ પાળા બનાવીને પાણીના નિકાસ વ્યવસ્થિત કરી વરસાદ દ્વારા થતું ધોવાણ અટકાવવું તથા ખેતીમાં અમુક પ્રકારની માટી કાંપ કે ખાતર ઉમેરી ખેતરની ગુણવત્તા જાળવવા કે વધારવા ટ્રેક્ટર, લોડર જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હવે તો ખેડૂતો કોમ્પ્યુટર દ્વારા જમીન લેવલ કરવાના સાધનો પણ ઉપયોગ કરતા થયા છે.

5.5.2.6 પિયતની પદ્ધતિ: (Irrigation System)

ગુજરાતમાં આઝાદી સમયે અને ત્યાર પછી પણ ઘણા સમય સુધી કોસ તથા રેટ દ્વારા કૂવામાંથી પાણી ઉલેચવાની પદ્ધતિ અમલમાં હતી. સમય જતાં ખેડૂતો ડીઝલ એન્જિન દ્વારા કૂવામાંથી પાણી મેળવતા થયા. ત્યાર બાદ ઇલેક્ટ્રિક મોટર પંપ સેટ અને ટ્યુબવેલ દ્વારા કુવા અને દાર (બોર) દ્વારા પિયતના પાણી મેળવતા થયા. સામાન્ય રીતે કૂવાના પાણીમાં વર્તમાન સમયમાં ઇલેક્ટ્રિક પંપ સેટનો ઉપયોગ થાય છે, જ્યારે દારમાંથી ઊંચી પાણી મેળવવા મોટર ટ્યુબવેલનો ઉપયોગ થાય છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં કેનાલ દ્વારા પણ પિયતના પાણી પ્રાપ્ત થાય છે. તળાવ દ્વારા ઓછા પ્રમાણમાં પિયત માટે પાણી ઉપલબ્ધ બન્યું છે.

ગુજરાતના મોટાભાગના વિસ્તારમાં ક્યારા પિયત પદ્ધતિ જોવા મળે છે. આ

ઉપરાંત અમુક અંશે ટપક પદ્ધતિ તથા ફુવારા પિયત પદ્ધતિ પણ જોવા મળે છે. જો કે તેનું પ્રમાણ ઓછું છે. આ સિવાયની કોઈ પિયત પદ્ધતિથી ગુજરાતમાં જોવા મળતી નથી.

આમ ગુજરાતમાં માલિકી અને શ્રમના સંયોજન તથા ખેતી કાર્ય કરવાની પદ્ધતિના આધારે ઉપરોક્ત વિવિધ કૃષિ પદ્ધતિ જોવા મળે છે.

5.6 સારાંશ (Summary)

ગુજરાતના અર્થકારણમાં કૃષિક્ષેત્રની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વની રહી છે. ખાસ કરીને રોજગારી ક્ષેત્રે તેનું મહત્વ વિશેષ ગણાવી શકાય તેમ છે. આવા સંજોગોમાં ગુજરાતની કૃષિની પાયાની બાબતો જાણવી ઘણી આવશ્યક ગણાવી શકાય. તે અનુસંધાને પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે કૃષિક્ષેત્રની પ્રાથમિક ચર્ચા કરી. ગુજરાત પ્રદેશમાં જે જમીન જોવા મળે છે તે અલગ અલગ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં અલગ-અલગ સ્વરૂપની છે, તેની વિવિધતા અંગે પણ અત્રે ચર્ચા કરવામાં આવી. ગુજરાતમાં કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારમાંથી કેટલો વિસ્તાર ખેતી માટે ઉપલબ્ધ છે એ પણ જોયું તે અનુસંધાને ખેતીમાં કુલ કેટલો વિસ્તાર વાવેતર હેઠળનો વિસ્તાર છે તે પણ રજૂ કરવામાં આવેલ. અંતિમ ભાગમાં ગુજરાતમાં કૃષિ પદ્ધતિ કઈ રીતે અમલમાં છે, તેમાં ખાસ કરીને માલિકી અને શ્રમના સંયોજનની દ્રષ્ટિએ કૃષિ પદ્ધતિ તથા ખેતી કાર્ય કરવાની સાધન પદ્ધતિની દ્રષ્ટિએ કૃષિ પદ્ધતિ તપાસવા આવેલ.

5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key words)

- ખેતીના કુદરતી સાધનો: તેમાં જમીન, વરસાદનું પાણી, આબોહવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- ટાકાઉક્ષમ ઉપયોગ: વસ્તુ કે સાધનનો કરકસરયુક્ત ઉપયોગ કરવો જેથી તે લાંબા સમય સુધી ટકી રહે.
- કાંપ (Tremor) : કણ કણથી એકત્ર થયેલી પાક માટે પોષક તત્વો ધરાવતી માટી. સેન્દ્રિય તત્વો: પાકની વૃદ્ધિ માટે ઉપયોગી પોષક તત્વો .
- જમીનનું ધોવાણ : વરસાદ કે પૂરના લીધે પાણીના ઝડપથી વહનથી જમીનનો ઉપર ભાગ ધોવાઈ જાય છે તેને જમીનનું ધોવાણ કહે છે.
- ખારાપટ વિસ્તારો: દરિયાઈ ભરતીના લીધે કંઠાળ વિસ્તારમાં ખારાશ પ્રસરવાથી જમીન ખારી થઈ જાય છે તેને ખારાપટ વિસ્તારો કહે છે.
- સીમાંત ખેડૂતો (Marginal Farmer) : સૌથી ઓછી જમીન ધરાવતા ખેડૂતો, સામાન્ય રીતે એક હેક્ટરથી ઓછી જમીન ધરાવતા ખેડૂતો એટલે કે સીમાંત ખેડૂતો.
- ઓટોમેટીક ઓરણી (Automatic Closet) : યંત્ર (ટ્રેક્ટર) કે પશુ (બળદ) થી સંચાલિત આધુનિક વાવણીનું એક આધુનિક સાધન.
- હાર્વેસ્ટર (Harvester) : ઘઉં જેવા પાકની કાપણીથી માંડીને તૈયાર પેદાશ સુધીની પ્રક્રિયા ખૂબ ઝડપથી કરી આપતું એક સાધન.

★ સંદર્ભ : (With Regard):

- ભૈયા એસ. આર.(2017), 'ગુજરાતની ખેતી ખર્ચ યોજના', એગ્રો ઈકોનોમિક

રીસર્ચ સેન્ટર, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી , વલ્લાભવિધાનગર .

- દવે મંજુલાબહેન બી.(2016), 'ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.

- Directorate of Agriculture, Gujarat State, Gandhinagar. (<https://Gujarat.gov.in/estimate.html>)

- Ministry in Agriculture and Farmers Welfare, Government of India.

- ત્રિવેદી એચ.કે અને શાહ રમેશ બી.(2009), વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનું અર્થશાસ્ત્ર , યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Exercise)

(ક) વિસ્તૃત સવાલો.

(1) ગુજરાતની કૃષિની જમીનના વિવિધ પ્રકારો જણાવો.

.....
.....
.....
.....

(2) ગુજરાતમાં કૃષિ પદ્ધતિ વિગતે ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....

(ખ) ટૂંક નોંધ સ્વરૂપના સવાલો.

(1) ગુજરાતમાં જમીન નું વર્ગીકરણ જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(2) ગુજરાતમાં પાક વાવેતર વિસ્તારના પરિવર્તનો જણાવો.

.....
.....

.....

(3) જમીન માલિકીના હકોમાં થયેલા ફેરફારો જણાવો.

.....

(ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો.

- (1) “અખિલ ભારતીય જમીન અને જમીન ઉપયોગીતા મોજણી સંસ્થા” એ ગુજરાતની જમીનને મુખ્ય કેટલા પ્રકારોમાં વહેંચી છે?
 (અ) 5 (બ) 7 (ક) 9 (ડ) 11
- (2) કઈ જમીનમાં પોષક તત્વ વધુ અને ચૂનાનું તત્વ ઓછું રહેલું છે?
 (અ) કાંપની જમીન (બ) કાળી જમીન (ક) ક્ષારીય જમીન (ડ) રેતાળ જમીન
- (3) ગુજરાતમાં વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ બીજા ક્રમે કઈ જમીન આવેલી છે?
 (અ) કાંપની જમીન (બ) કાળી જમીન (ક) ક્ષારીય જમીન (ડ) રેતાળ જમીન
- (4) પડખાઉ જમીન ગુજરાતના કયા જિલ્લામાં આવેલી છે?
 (અ) બનાસકાંઠા (બ) અમરેલી (ક) વલસાડ (ડ) ડાંગ
- (5) ગુજરાતનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર કેટલા લાખ હેક્ટર છે?
 (અ) 116 (બ) 156 (ક) 176 (ડ) 196
- (6) ગુજરાતમાં ખેડવાલાયક પડતર જમીનનું પ્રમાણ કેટલા ટકા છે?
 (અ) 10.42 (બ) 11.42 (ક) 12.42 (ડ) 13.42
- (7) સામાન્ય રીતે ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તાર કરતાં કુલ વાવેતર વિસ્તાર હોય છે?
 (અ) વધુ (બ) ઓછો (ક) તેટલો જ (ડ) બે ગણો
- (8) ગુજરાતમાં કુલ વાવેતર વિસ્તાર
 (અ) ઘટે છે (બ) સ્થિર રહે છે (ક) વધે છે (ડ) ખૂબ વધે છે
- (9) ગુજરાતની ખેતીમાં શ્રમકાર્યનું કયું સંયોજન જોવા મળે છે?
 (અ) માત્ર માલિક (બ) માત્ર મજૂર (ક) માલિક અને મજૂર (ડ) ત્રણેય
- (10) નીચેમાંથી કઈ પદ્ધતિ પિયત પદ્ધતિ છે?
 (અ) ક્યારા (બ) કુવારા (ક) ટપક (ડ) ત્રણેય

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો ના જવાબો

- (1) (બ) 7
- (2) (અ) કાંપની જમીન
- (3) (બ) કાળી જમીન
- (4) (ડ) ડાંગ
- (5) (ડ) 196
- (6) (અ) 10.42
- (7) (અ) વધુ
- (8) (ક) વધે છે
- (9) (ડ) ત્રણેય
- (10) (ડ) ત્રણેય

અભ્યાસ : ગુજરાતની જમીનના પ્રકાર, ખેડવા લાયક જમીનનું પ્રમાણ, કૃષિ પદ્ધતિ

રૂપરેખા

- 6.0 ઉદ્દેશો
- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 ગુજરાતના મુખ્ય પાક
- 6.3 ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો
- 6.4 સારાંશ
- 6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ★ સંદર્ભ વાચન
- ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

6.0 ઉદ્દેશો : (Objectives) :

- (1) ગુજરાતના મુખ્ય પાકો અને તેના વાવેતરોનું પ્રમાણ જાણવું.
- (2) મુખ્ય પાકોના વિસ્તારમાં જે તે પ્રદેશ/જિલ્લાનું પ્રભુત્વ તપાસવું.
- (3) ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનનાં વલણો તપાસવાં .

6.1 પ્રસ્તાવના : (Introduction) :

કૃષિ ક્ષેત્રમાં પાક લેવાની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય ગણાય છે. આથી જે તે પ્રદેશમાં કયા કયા પાકો લેવામાં આવે છે, તે ખુબ મહત્વનું બની રહે છે. પ્રદેશમાં કયા પાક લેવામાં આવે છે. તેના આધારે તે પ્રદેશની કૃષિ ઓળખ થતી હોય છે. જેમ કે ગુજરાતમાં દક્ષિણ ગુજરાત વિસ્તારમાં શેરડીનો પાક, મધ્યગુજરાતમાં ડાંગરનો પાક, ઉત્તર ગુજરાતમાં જીરાનો પાક અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં મગફળી તથા કપાસનો પાક પોતાની આગવી ઓળખ ધરાવે છે.

દરેક અર્થતંત્રમાં કૃષિ ઉત્પાદનની સ્થિતિ ઘણું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જે તે દેશ/અર્થતંત્રમાં કયા પાકોનું કેટલું ઉત્પાદન થાય છે, તે જાણવું ઘણું જ જરૂરી બને છે. જેથી કઈ ખેતપેદાશોનું ઉત્પાદન વધારવું કે અન્ય કોઈ ફેરફાર કરવો તે વિશે માહિતી મળી રહે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સંસ્થા Food and Agriculture Organisation (FAO) દ્વારા ખેતપેદાશોનાં આગણન માટે પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે, જેમાં છેલ્લે વર્ષ ૨૦૧૦માં સુધારો કરવામાં આવેલો છે. આ વર્ગીકરણમાં કૃષિ

પાકો કઈ ઋતુમાં લેવાય છે? તેનું મૂળ શું છે? તે કયા પ્રકારની જમીનમાં ઊગે છે? તેનો ઉપયોગ વપરાશ માટે થાય છે કે ઔદ્યોગિક કાચા માલ તરીકે? વગેરે મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવાયા છે. જો કે FAO દ્વારા કરવામાં આવેલા આ પાક વર્ગીકરણ ઉપરાંત જે-તે પ્રદેશ દ્વારા તેનાં વિશિષ્ટ ભૌગોલિક અને આર્થિક પરિબળોને આધારે પણ પાકોનું વર્ગીકરણ કરવાનું થાય છે.

કોઈપણ પ્રદેશમાં કયો પાક લેવામાં આવતો હશે તેનો આધાર તે પ્રદેશની જમીન તથા આબોહવા પર રહેલો છે. જે પાકનું ઉત્પાદન વધુ થતું હોય અને તેના ઉત્પાદનના યોગ્ય ભાવ પ્રાપ્ત થતા હોય, એટલે કે પાક લેવાની પ્રવૃત્તિથી ખેડૂતને યોગ્ય વળતર પ્રાપ્ત થતું હોય તે પાકનું વાવેતર તે પ્રદેશમાં થતું હોય છે. સમયની સાથે કૃષિ જેમ આધુનિક થતી જતી હોય છે. તેમ તેમ નવા કૃષિ પાકોનું વાવેતર ફેરફાર પામતું હોય છે. જો પરંપરાગત રીતે વવાતા પાકો જે વળતર આપતા હોય તેના કરતાં નવા પાકો વધુ વળતર આપશે, એવું જણાય ત્યારે ખેડૂતો નવા પાક તરફ વળતા હોય છે. પ્રારંભિક અનુભવ પછી કયો પાક વધુ વળતરદાયી નીવડે છે, તેના આધારે પાકનું વાવેતર થતું હોય છે. ગુજરાતમાં વિકાસની શરૂઆત તથા તે પહેલાં ધાન્ય પાકો અને કઠોળ પાકોનું એટલે કે અનાજના પાકોનું પ્રભુત્વ હતું. એ સિવાયના પાકો ભાગ્યેજ લેવામાં આવતા, સમયના પરિવર્તન સાથે ખાદ્ય પાકોએ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખ્યું પરંતુ તેની સાથે સાથે કપાસ, તમાકુ, જીરું, લસણ જેવા પાકોએ પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતમાં કયા કયા પાકો લેવામાં આવે છે તથા તેના ઉત્પાદનનું પ્રમાણ કેવું રહેવા પામ્યું છે. તથા તેમાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા છે, તેનો અભ્યાસ કરીશું.

6.2 ગુજરાતના મુખ્ય પાકો : (Principal Crops of Gujarat) :

ગુજરાતના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારમાંથી અડધા કરતાં પણ વધુ વિસ્તારમાં પાક વાવેતરની આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. સમયની સાથે-સાથે ગુજરાતમાં વવાતા પાકોમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. પહેલાની ખેતી નિર્વાહપ્રધાન ખેતી હોવાને લીધે જીવન જરૂરિયાતના અનુસંધાને ખાદ્ય પાકો અને પશુપાલનના ઘાસચાર માટેના પાકોનું વાવેતર મહદઅંશે જોવા મળતું. સમય પરિવર્તનની સાથે સાથે કૃષિ ક્ષેત્રમાં પણ આવકને અને નફાને મહત્ત્વ મળતું થયું અને વધતું ગયું. એ અનુસંધાને રોકડિયા પાકોનું અને વધુ નફો આપતા પાકોનું વાવેતર સતત વધવા લાગ્યું. એક સમયે ધાન્યો અને કઠોળ પાકોનું જ વાવેતર થતું હતું. આ પાકોની સાથે રોકડિયા પાકો સ્વરૂપે કપાસ, તમાકુ, મગફળી, જીરું, બાગાયતી, શાકભાજી વગેરેનું વાવેતર સતત વધવા લાગ્યું છે. કુલ એકઠંરે ગુજરાતના મુખ્ય પાકોમાં ધાન્ય પાકો તરીકે ચોખા, ઘઉં, બાજરો, જુવાર, મકાઈ લેવામાં આવે છે. જ્યારે કઠોળ પાકોમાં ચણા, મગ, તુવેર, અડદ લેવાય છે. ગુજરાતમાં લેવાતાં તેલીબિયાં પાકોમાં મગફળીનો પાક મુખ્ય ગણાય છે. ત્યાર બાદ તલ અને સોયાબીનનો પાક પણ લેવામાં આવે છે. રોકડિયા અને વધુ નફો કમાવી આપતા પાકોમાં કપાસના પાકનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત તમાકુ અને શેરડીનો પાક લેવાય છે. આમ આ પાકોને ગુજરાતના વર્તમાન સમયમાં મુખ્ય પાકો ગણવામાં આવે છે.

6.2.1 ચોખાનો પાક : (Paddy Rice) :

ચોખા એ ગુજરાત પ્રદેશમાં વસતા લોકોના ખોરાકમાં ભાત કે ચાવલ તરીકે વપરાય છે. ગુજરાતીઓમાં ‘ખીચડી’ પણ મહત્વનું ભોજન છે. અને ખીચડીમાં ચોખાનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. આ ઉપરાંત પણ ચોખાનો ઉપયોગ ખોરાકમાં વિવિધ રીતે જોવા મળે છે.

ચોખાનો પાક એ ગુજરાતનો મહત્વનો ધાન્ય પાક ગણાવી શકાય તેમ છે. આ પાક લેવામાં પાણી એટલે કે પિયતની વધુ જરૂર પડે છે. આથી જે વિસ્તારમાં વધુ વરસાદ પડે છે અને પિયતની સગવડ વધારે છે. ત્યાં આ પાકનું મહત્વ ઘણું વિશેષ છે. વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ ગુજરાતમાં ચોખાના પાકનું વાવેતર 805.4 હજાર હેક્ટરમાં થયેલ હતું. ચોખાના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર અમદાવાદ જિલ્લામાં થયેલ હતું. જો કે અમદાવાદ જિલ્લામાં સૌથી વધુ પાક વાવેતરનો વિસ્તાર ઘઉંનો જોવા મળે છે. આથી એમ કહી શકાય કે ચોખાનો પાક એ વાવેતર વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના એક પણ જિલ્લાનો ટોચનો પાક નથી. આ પાકનું વાવેતર બીજા ક્રમે ખેડા જિલ્લામાં થયું હતું. આ ઉપરાંત ચોખાના પાકનું વાવેતર આણંદ, વલસાડ, નવસારી, તાપી તથા પંચમહાલ જિલ્લામાં પણ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, બનાસકાંઠા અને પાટણને બાદ કરતાં અન્ય જિલ્લાઓમાં ચોખાનો પાક ઓછા પ્રમાણમાં પણ લેવામાં આવે છે. ગુજરાતના કેટલાક વિસ્તારમાં ચોખાનો પાક બિન-સિંચિત પદ્ધતિથી લેવામાં આવે છે. જેમાં પંચમહાલ, વલસાડ, દાહોદ, મહીસાગર, તાપી, નવસારી, નર્મદા તથા છોટાઉદેપુર જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે જો કે તેનું પ્રમાણ સિંચિત વિસ્તારમાં લેવામાં આવતા ચોખાના પાકના પ્રમાણ કરતાં ઓછું છે. ઉપરાંત ઘઉંનો પાક ઉનાળુ મોસમમાં પણ લેવામાં આવે છે. આ મોસમમાં ચોખાના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર ખુબ જ ઓછો જોવા મળે છે.

6.2.2 ઘઉંનો પાક (Wheat Product) :

ઘઉંને ગુજરાતમાં ઘણું મહત્વનો ધાન્ય ગણવામાં આવે છે. ગુજરાત પ્રદેશની કૃષિમાં મોટાભાગના વિસ્તારોમાં આ પાક વધુ કે ઓછા પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. ખોરાક માટે ઘઉંને ગુજરાતમાં ટોચના સ્થાને ગણાવી શકાય. ગુજરાતના મોટાભાગના કુટુંબોમાં ઘઉંની રોટલી ખોરાકમાં દરરોજ લેવાતી હશે. આ ઉપરાંત ઘઉંમાંથી બનતી બ્રેડનો ઉપયોગ શહેરી વિસ્તારોમાં વ્યાપક જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પણ ઘઉંને વિવિધ રીતે ખોરાકમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ઘઉંનો પાક શિયાળુ રવિ મોસમનો પાક છે. આથી મહદ અંશે પિયતવાળા વિસ્તારોમાં આ પાક લેવામાં આવે છે. જો કે થોડા વિસ્તાર માટે બિનપિયત પાક તરીકે પણ લેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ ઘઉંના પાકનું વાવેતર 1009.5 હજાર હેક્ટરમાં થયેલ હતું. ઘઉંના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર અમદાવાદ જિલ્લામાં અને બીજા ક્રમે બનાસકાંઠા જિલ્લામાં થયેલું હતું. અમદાવાદ ઉપરાંત સાબરકાંઠા, અરવલ્લી અને ગાંધીનગર જિલ્લામાં ઘઉંના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર અન્ય પાકોની તુલનાએ ટોચના સ્થાને હતો. આ ઉપરાંત મહેસાણા, જૂનાગઢ, બોટાદ, ગિરસોમનાથ, આણંદ, ખેડા તથા દાહોદ જિલ્લામાં પણ ઘઉંના પાકનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વલસાડ, નવસારી અને છોટાઉદેપુરને બાદ કરતા અન્ય તમામ જિલ્લાઓમાં વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં ઘઉંનો પાક લેવામાં આવે છે. અમદાવાદ, સુરેન્દ્રનગર, બોટાદ તથા ભરૂચ જિલ્લાઓમાં બિન-સિંચિત પાક તરીકે પણ ઘઉંનું વાવેતર કરવામાં આવે છે, જો કે તેનું પ્રમાણ ઓછું

રહેવા પામે છે.

6.2.3 બાજરાનો પાક (Millet) :

ગુજરાત પ્રદેશમાં બાજરાનો પાક વર્ષો પહેલા વિશેષ પ્રમાણમાં લેવામાં આવતો હતો. વર્તમાન સમયમાં તેમાં ઘટાડો આવ્યો છે. ખોરાકમાં બાજરાનો રોટલો કેટલાક વિસ્તારમાં સામાન્ય તો કેટલાક વિસ્તારમાં વિશિષ્ટ ગણવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ બાજરાના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર ૪૨૫.૨ હજાર હેક્ટરનો હતો. બાજરાના પાકનો સૌથી વધુ વાવેતર વિસ્તાર બનાસકાંઠા જિલ્લામાં અને બીજા ક્રમે આણંદ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. વાવેતર વિસ્તારની દૃષ્ટિએ બનાસકાંઠા જિલ્લાનો તે અન્ય પાકોની તુલનાએ ટોચનો પાક રહેવા પામેલ છે. આ ઉપરાંત આણંદ, ખેડા, ભાવનગર, મહેસાણા, અમદાવાદ, મહીસાગર અને વડોદરા જિલ્લામાં પણ આ પાક સારા પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર ઉપરાંત ગિર સોમનાથ, જૂનાગઢ અને અમરેલી સિવાયના જિલ્લાઓમાં તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં અને છોટાઉદેપુરમાં બાજરાના પાકનું વાવેતર નહિવત્ જોવા મળે છે. અન્ય જિલ્લાઓમાં બાજરાના પાકનું વાવેતર પ્રમાણ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. બાજરાનો પાક ખરીફ પાક તથા ઉનાળુ પાક તરીકે લેવામાં આવે છે. ખરીફ પાક કરતાં ઉનાળુ પાકનું વાવેતર દોઢ ગણું જોવા મળે છે.

6.2.4 મકાઈનો પાક (Maize) :

મકાઈના પાકનું મહત્વ ગુજરાતમાં ઓછું હોવા છતાં ધીમે ધીમે વધુ જણાય છે. આ પાકનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તથા છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી મકાઈના ડોડાને શેકીને કે બાફીને સીધા જ વેચવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ મકાઈના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર 412 હજાર હેક્ટર હતો. મકાઈના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર દાહોદ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. બીજા ક્રમે પંચમહાલ જિલ્લો છે. આ ઉપરાંત આસપાસના જિલ્લાઓ જેમ કે છોટાઉદેપુર, મહીસાગર, અરવલ્લી તથા સાબરકાંઠા જિલ્લામાં મકાઈનું વાવેતર થાય છે. જો કે નર્મદા, વડોદરા અને બનાસકાંઠા જિલ્લામાં પણ મકાઈનું વાવેતર ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતના અન્ય જિલ્લાઓમાં મકાઈનું વાવેતર નહિવત કે અલ્પપ્રમાણમાં જણાય છે. મકાઈનું વાવેતર મુખ્યત્વે ખરીફ મોસમમાં થાય છે. જો કે રવિ મોસમમાં પણ તે લેવામાં આવે છે અને ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં ઉનાળુ મોસમમાં પણ લેવામાં આવે છે.

6.2.5 કુલ કઠોળ પાકો (Beans) :

ગુજરાતમાં કઠોળના પાકોનું મહત્વ વિશેષ ન હોવા છતાં સાતત્યપૂર્ણ જળવાઈ રહેલું જોવા મળે છે. ખોરાકમાં શાક તરીકે કઠોળ મહત્વ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત ચણાનો લોટ ફરસાણ તથા મીઠાઈમાં ઉપયોગી બને છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશના આંકડા મુજબ કુલ કઠોળ પાકોનો વાવેતર વિસ્તાર 716.5 હજાર હેક્ટર હતો. તેમાંથી મોટા ભાગનો વિસ્તાર ખરીફ મોસમનો હતો. ગુજરાતમાં કઠોળ પાકોમાં તુવેર તથા ચણા મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત મગ, અડદ અને અન્ય કઠોળ પાકોને છૂટાછવાયા વાવવામાં આવે છે. કઠોળના વાવેતર વિસ્તારમાં ભરૂચ જિલ્લો પ્રથમ ક્રમે અને કચ્છ જિલ્લો

બીજા ક્રમે આવે છે. ગુજરાતમાં સમગ્ર પ્રદેશમાં વત્તાંઓછાં પ્રમાણમાં કઠોળના પાકો લેવામાં આવે છે. ગાંધીનગર, મોરબી, રાજકોટ, દેવભૂમિ દ્વારકા, ભાવનગર, બોટાદ, આણંદ, ખેડા તથા નવસારી જિલ્લામાં કઠોળના પાકનો વિસ્તાર વર્ષ 2014-15 થી 2016-17 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ દસ હજાર હેક્ટરથી ઓછો જોવા મળે છે. બાકીના 24 જિલ્લાઓમાં કઠોળના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર દસ હજાર હેક્ટરથી વધુ જોવા મળેલ છે.

6.2.6 કપાસનો પાક : (Cotton) :

કપાસનો પાક એ ગુજરાતની કૃષિનો નફો કમાવી આપનાર પાક ગણાય છે. ગુજરાતની કૃષિના છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાના વિકાસમાં કપાસના પાકની ભૂમિકાને મહત્વની ગણાવી શકાય. કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોમાં કાચા માલ તરીકે કાપડ ઉદ્યોગમાં કપાસનું ઉત્પાદન મહત્વનું બને છે. ગુજરાતમાં ઉત્પાદિત થયેલ કપાસમાંથી જે કિંમત પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો ઉપયોગ ગુજરાતના કાપડ ઉદ્યોગ માટે ભારતનાં અન્ય રાજ્યોના કાપડ ઉદ્યોગ માટે તથા નિકાસ દ્વારા વિદેશી કાપડ ઉદ્યોગો માટે કાચા માલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ગુજરાતમાં કપાસના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર 2665.4 હેક્ટર હતો. તે પૈકી 889.8 હજાર હેક્ટર બિનપિયત વિસ્તાર હતો. નિર્દેશિત વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ કપાસના પાકનો સૌથી વધુ વાવેતર વિસ્તાર અમરેલી જિલ્લામાં હતો. ત્યારબાદ બીજા ક્રમે તેનાથી થોડો ઓછો વિસ્તાર સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો હતો. ત્રીજા ક્રમે રાજકોટ, ચોથા ક્રમે ભાવનગર, પાંચમા ક્રમે જામનગર, છઠ્ઠા ક્રમે મોરબી, સાતમા ક્રમે બોટાદ તથા આઠમા ક્રમે અમદાવાદ જિલ્લો હતો. નિર્દેશિત જિલ્લાઓ કપાસના વાવેતર વિસ્તારમાં સારું પ્રમાણ ધરાવતા હતા. ડાંગ, નવસારી તથા વલસાડ જિલ્લામાં કપાસના પાકનું વાવેતર થયેલ ન હતું. દાહોદ, આણંદ, સુરત અને તાપી જિલ્લાઓને બાદ કરતાં અન્ય તમામ જિલ્લાઓમાં કપાસના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર દસ હજાર હેક્ટરથી વધુ હતો. મોટા ભાગના જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણ 10 હજાર કરતાં ઘણું વધારે હતું.

6.2.7 મગફળીનો પાક (Groundnut) :

મગફળીનો પાક એ ગુજરાતમાં ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં દાયકાઓથી ખેતીનો મુખ્ય પાક ગણાય છે. પાકનું મહત્વ સતત જળવાઈ રહ્યું છે. મગફળીનો ઉપયોગ ખાદ્યતેલમાં મુખ્યત્વે થાય છે. સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ સ્થળોએ તેલ મીલો આવેલી છે, ઉપરાંત મગફળીની અન્ય રાજ્યોમાં જાવક અને વિદેશમાં નિકાસ પણ થાય છે. સીંગદાણા માટે પણ મગફળીનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ મગફળીના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર 15183 હજાર હેક્ટર હતો. મગફળી મુખ્યત્વે ખરીફ પાક તરીકે લેવામાં આવે છે. ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં ઉનાળુ પાક તરીકે પણ લેવામાં આવે છે. મગફળીનું સૌથી વધુ વાવેતર રાજકોટ જિલ્લામાં થાય છે. બીજા ક્રમે જૂનાગઢ જિલ્લો આવે છે. આ ઉપરાંત દેવભૂમિ દ્વારકા, જામનગર, અમરેલી તથા ગિર સોમનાથ જિલ્લામાં પણ મગફળીના પાકનું વાવેતર મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. મોરબી, બનાસકાંઠા, ભાવનગર તથા પોરબંદર જિલ્લામાં પણ મગફળીનું વાવેતર સારું એવું જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત કચ્છ, સાબરકાંઠા, અરવલ્લી, સુરેન્દ્રનગર તથા

મહેસાણા જિલ્લાઓમાં પણ મગફળીના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર દસ હજાર હેક્ટર કરતાં વધુ જોવા મળે છે.

6.2.8 તમાકુનો પાક : (Tobacco) :

તમાકુનો પાક એ વધુ નફો આપતો રોકડિયો પાક છે. આ પાક ચરોતર વિસ્તારમાં વિશેષ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. વર્ષ 2014-15 થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ગુજરાતમાં તમાકુનો વાવેતર વિસ્તાર 1715 હજાર હેક્ટર હતો. આ પાક ખરીફ અને રવિ એમ બંને મોસમમાં લેવામાં આવે છે. ખરીફ કરતાં રવિપાકનો વાવેતર વિસ્તાર લગભગ અઢી ગણો જોવા મળે છે. તમાકુના પાકનું સૌથી વધુ વાવેતર આણંદ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. ત્યારબાદ ખેડા જિલ્લામાં જોવા મળે છે. આ જિલ્લાઓના પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું કહી શકાય તેવું તમાકુનું વાવેતર મહેસાણા, જૂનાગઢ અને બનાસકાંઠામાં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ખૂબ ઓછું વાવેતર કચ્છ, પાટણ, સાબરકાંઠા, ગાંધીનગર, પંચમહાલ, મહીસાગર તથા વડોદરા જિલ્લામાં જોવા મળે છે.

અહીં નિર્દેશિત પાકો ઉપરાંત ગુજરાતમાં બીજા પણ કેટલાંક પાકો ત્યાર પછીના ક્રમે સારું એવું મહત્વ ધરાવે છે. આ પાકોમાં દક્ષિણ ગુજરાત પ્રદેશમાં ખાસ કરીને સુરત જિલ્લામાં શેરડીનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે. એરંડા પણ ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં વાવવામાં આવે છે. રવિપાક તરીકે જીરુંનાં પાકનું મહત્વ અને વાવેતર ઉત્તર ગુજરાત પ્રદેશમાં વર્ષોથી આકર્ષક જણાય છે. છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાથી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં અને અન્ય બીજા પ્રદેશોમાં પણ તેનું મહત્વ અને વાવેતર સારા પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. તલના પાકનું વાવેતર પણ ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગમ ગુવાર તરીકે ઓળખાતા ગુવાર-બી, ડુંગળી, બટાટા, રાઈ વગેરે પાકો ગુજરાતમાં કોઈ વિસ્તારમાં ઓછા તો કોઈ વિસ્તારમાં મધ્યમ પ્રમાણમાં અને કોઈ વિસ્તારમાં વધુ પ્રમાણમાં વાવવામાં આવે છે.

આમ ગુજરાતમાં તેના વિવિધ પ્રકારના ભૌગોલિક પ્રદેશ અને જમીનગુણવત્તા તથા આબોહવાના આધારે જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં જુદા-જુદા પાકો વર્ચસ્વ ધરાવે છે. કેટલાક પાકો પરંપરાગત રીતે વવાતા આવે છે, તો કેટલાક પાકોએ સમયની સાથે પોતાનું સ્થાન ઊભું કર્યું છે.

6.3 ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો : (Trends in Agriculture Production in Gujarat) :

કોઈ પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્પાદનનું પ્રમાણ જાણવું એ ખૂબ અગત્યની બાબત હોય છે. કૃષિ ક્ષેત્રે થતું ઉત્પાદન એ માનવ પ્રયાસોથી થતું કુદરતી ઉત્પાદન છે. કૃષિ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પાક લેવાની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. આ કૃષિ પાકો જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદા-જુદા પ્રકારના લેવાતા હોય છે. જ્યારે કોઈ વિશાળ પ્રદેશનો અભ્યાસ કરવાનો થાય ત્યારે પાકોમાં વધુ વિવિધતા જોવા મળે છે. આથી વિવિધ પ્રકારના કૃષિ ઉત્પાદનો પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાત રાજ્ય વિશાળ, કૃષિ પ્રદેશ ધરાવે છે. આથી ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકારના કૃષિ પાકોનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતની કૃષિમા જે વિવિધ પાકો દ્વારા ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. તે તમામને ગણતરીમાં લેવા મુશ્કેલ છે. જો કે કૃષિ નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર દ્વારા વર્ષો વર્ષ ગુજરાતના કુલ વિસ્તારમાં લેવાતા વિવિધ પાકોના વાવેતર વિસ્તાર,

ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતાના આંકડા એકત્ર કરવામાં આવે છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આથી મોટાભાગના કૃષિ ઉત્પાદનના આંકડા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનના વિવિધ પ્રકારો પૈકી અત્રે મુખ્ય આઠ પ્રકારના પાકોના ઉત્પાદનનો અભ્યાસ કરીએ. આ આઠ પાકોમાં ઘઉં, ચોખા, કુલ ધાન્યો, કુલ કઠોળ, કુલ ખાદ્યો, મગફળી, કુલ તેલીબિયાં તથા કપાસનો સમાવેશ કરેલો છે.

ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનનો આધાર વરસાદના પ્રમાણ અને નિયમિતતા પર, વાતાવરણની અનુકૂળતા પર તથા રોગચાળાના પ્રમાણ પર રહેલો જોવા મળે છે. આથી કૃષિ ઉત્પાદનમાં વિશેષ અનિશ્ચિતતા જોવા મળે છે. આથી વર્ષોવર્ષ ઉત્પાદનમાં વધઘટ જોવા મળે તે સ્વાભાવિક છે. જેના લીધે કૃષિ ઉત્પાદનમાં લાંબાગાળાના ફેરફારો, પરિવર્તનો કે વલણો તપાસવા માટે કેટલાક વર્ષોની સરેરાશના આંકડા લેવામાં આવે છે. સમયની સાથે જે તે વર્ષના નહીં, પરંતુ સરેરાશના આંકડા સમયના બે બિંદુ વચ્ચેના પરિવર્તનોનું વધુ વાસ્તવિક ચિત્ર બતાવી શકે છે. દા.ત 2000-01ના ઉત્પાદનની સામે 2010-11 ના ઉત્પાદનને જોવાને બદલે 1998-99, 1999-00 અને 2000-01ના ત્રણ વર્ષની સરેરાશની સામે 2008-09, 2009-10 અને 2010-11 ના ત્રણ વર્ષની સરેરાશ જોવામાં આવે છે.

આથી અહીં ત્રિમાસિક સરેરાશ દ્વારા ગુજરાતના કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો જોવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત પરિવર્તનનું પ્રમાણ જાણવા માટે પરિવર્તન આંકનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં જે તે પાક માટે પ્રથમ ત્રણ વર્ષના ત્રિમાસિક સરેરાશ ઉત્પાદનને પાયાના આંક તરીકે 100 ગણવામાં આવેલા છે. આ પાયાના 100ના આધારે પછીના વર્ષોનો પરિવર્તન આંક શોધવામાં આવેલા છે. આ પરિવર્તન આંક દ્વારા જે તે પાકમાં આવતા પરિવર્તનો સમજવા વધુ સરળ બને છે.

$$\text{પરિવર્તનનો આંક} = \frac{\text{જે તે વર્ષનું ઉત્પાદન} \times 100}{\text{પાયાના વર્ષનું ઉત્પાદન}}$$

હવે ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનમાં થયેલા ફેરફારો માટે આપણે ટેબલ-૧ સમજીએ.

ટેબલ -1

ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદન

('000ટનમાં-ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ)

ક્રમ	પાક	1994/95 થી 1996/97	1999/00 થી 2001/02	2004/05 થી 2006/07	2009/10 થી 2011/12	2014/15 થી 2016/17
1	ચોખા પરિવર્તન આંક	904.9 100	832.6 92	1308.7 145	1526.2 169	1821.0 201
2	ઘઉં પરિવર્તન આંક	1471.0 100	937.9 64	2426.2 165	3481.2 236	2760.0 187
3	કુલ ધાન્યો પરિવર્તન આંક	1927.7 100	1736.3 90	1695.5 88	1978.3 103	1710.5 89
4	કુલ કઠોળ પરિવર્તન આંક	636.6 100	325.4 51	539.8 85	673.3 106	645.4 101
5	કુલ ખાદ્યો પરિવર્તન આંક	4943.2 100	3832.1 78	5970.2 121	7659.0 155	6931.2 140
6	મગફળી પરિવર્તન આંક	1952.3 100	1350.8 69	2340.2 120	2682.9 137	2518.6 129
7	કુલ તેલીબિયાં પરિવર્તન આંક	3226.1 100	2341.1 73	3412.6 105	4342.7 135	4618.4 143
8	કપાસ પરિવર્તન આંક	2376.3 100	1649.9 69	6761.3 285	10128.8 426	9491.7 399

6.3.1 ચોખાનું ઉત્પાદન : (Rice Production):

ગુજરાતમાં ચોખાના પાકનું ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ પ્રમાણે 904.4 હજાર ટન હતું. પછીનાં પાંચ વર્ષમાં તે ઘટે છે. 2004/05 થી 2006/07 ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તેમાં ઘણો સારો વધારો જણાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં તે ફરીથી વધે છે. અંતિમ પાંચ વર્ષમાં પણ તેમાં સારો એવો વધારો થાય છે. અને તે 1821 હજાર ટન થાય છે. કુલ એકંદરે ચોખાના પાકના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 201 થાય છે. જે એવું સૂચવે છે કે ચોખાનું ઉત્પાદન 20 વર્ષ પછી બે ગણું થાય છે.

6.3.2 ઘઉંનું ઉત્પાદન (Wheat Production) :

ગુજરાતમાં ઘણાખરા ખેતીપ્રદેશ ઉપર ઘઉંનું ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ઘઉંના પાકનું ઉત્પાદન 1474 હજાર ટન હતું. ઘઉંનું ઉત્પાદન પછીના પાંચ વર્ષોમાં 8 ટકા જેટલું ઘટવા પામેલ. જો કે ત્યારબાદ સતત વધતું જોવા મળે છે. 2004/05 થી 2006/07માં તે વિશેષ વધીને 2426.2 હજાર હેક્ટર થાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં પણ વિશેષ વધારા સાથે તે 3481.2 હજાર ટન થાય છે. અલબત્ત અંતિમ વર્ષમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં ઘટીને 2760 હજાર ટન થાય છે. ઘઉંના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક કુલ એકંદરે 187 થાય છે. જે એવો નિર્દેશ કરે છે કે ગુજરાતમાં 20 વર્ષ પછી ઘઉંના પાકના ઉત્પાદનમાં 87 ટકા જેટલો વધારો થવા પામેલો છે.

6.3.3 કુલ ધાન્યોનું ઉત્પાદન (Total grain Production) :

ચોખા, ઘઉં ઉપરાંત ગુજરાતમાં બાજરો, જુવાર, મકાઈ, રાગી વગેરે જેવા ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. ગુજરાતના તમામ ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનનો સરવાળો કુલ ધાન્ય પાકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં વર્ષ 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ કુલ ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન 1927.7 હજાર ટન હતું. પછીના પાંચ વર્ષમાં તેમાં 10 ટકાનો ઘટાડો જોવા મળે છે. વર્ષ 2004/05 થી 2006/07ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ પણ ફરીથી બે ટકાનો ઘટાડો દર્શવે છે. જો કે પછીના પાંચ વર્ષમાં તેમાં સારો વધારો થતાં તે પ્રથમ વર્ષનો આંક વટાવીને 19783.3 હજાર ટન થાય છે. ફરીથી ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં ઘટીને અંતિમ વર્ષમાં 1710.5 હજાર ટન થાય છે. કુલ એકંદરે ગુજરાતમાં કુલ ખાદ્ય પાકોના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 89 થાય છે. એટલે કે કુલ ખાદ્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં 20 વર્ષ પછી 11 ટકા જેટલો ઘટાડો જણાય છે.

6.3.4 કુલ કઠોળ ઉત્પાદન : (Total Beans Production) :

ગુજરાતમાં વિવિધ કઠોળનું ઉત્પાદન લેવામાં આવે છે. આ તમામ કઠોળનું ગુજરાતમાં કુલ ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 636.6 હજાર ટન હતું. તે પાંચ વર્ષ બાદ વિશેષ પ્રમાણમાં ઘટીને લગભગ અડધું થઈ જાય છે. ફરીથી કુલ કઠોળ પાકનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં વધે છે. તે 2004/05 થી 2006/07 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 539.8 હજાર ટન થાય છે. અને પછીના પાંચ વર્ષમાં વધીને 673.3 હજાર ટન થાય છે. અંતિમ વર્ષમાં થોડા ઘટાડા સાથે 645.4 હજાર ટન થાય છે. ગુજરાતમાં કુલ કઠોળ પાકોના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન

આંક એકદરે 101 થાય છે.

6.3.5 કુલ ખાદ્યોનું ઉત્પાદન : (Total Food Crop Production) :

કુલ ધાન્ય, કુલ કઠોળ તથા અન્ય ખાદ્યો મળીને કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન ગણવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 4943.2 હજાર ટન હતું. પછીના પાંચ વર્ષમાં તેમાં 22 ટકા જેટલો ઘટાટો આવે છે. જો કે 2004/05 થી 2006/07ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તે વધીને 5970.2 હજાર ટન થાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં ફરીથી તે વધે છે. અંતિમ વર્ષમાં થોડું ઘટીને 6931.2 હજાર ટન થાય છે. ગુજરાતમાં ખાદ્ય પાકોનો પરિવર્તન આંક કુલ એકદરે 140 થાય છે. જે કુલ એકદરે ખાદ્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં 40 ટકાનો વધારો દર્શાવે છે.

6.3.6 મગફળીનું ઉત્પાદન : (Groundnut Production) :

ગુજરાતમાં મગફળીના પાકનું ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 1952.3 હજાર ટન હતું. પાંચ વર્ષ માટે વધુ પ્રમાણમાં ઘટે છે. જો કે 2004/05 થી 2006/07ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તે સારું એવું વધીને 2340.2 હજાર ટન થાય છે. પછીના પાંચ વર્ષમાં પણ તેમાં વધારો જોવા મળે છે. અંતિમ વર્ષમાં થોડું ઘટીને 2518.6 હજાર ટન થાય છે. મગફળીના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 129 થાય છે. જે એવું દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં મગફળીનું ઉત્પાદન કુલ એકદરે 20 વર્ષ દરમિયાન ૨૮ ટકા વધે છે.

6.3.7 કુલ તેલીબિયાંનું ઉત્પાદન : (Total Oilseeds Production) :

મગફળી ઉપરાંત તલ, સોયાબીન, રાઈ, એરંડા વગેરે પાકોના ઉત્પાદનનો તેલીબિયાં પાકમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં 1994/95 થી 1996/97ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ કુલ તેલીબિયાં પાકોનું ઉત્પાદન 3226.1 હજાર ટન હતું. પછીના પાંચ વર્ષમાં તે ઘટીને પોણા ભાગનું થઈ જાય છે. વર્ષ 2004/05 થી 2006/07 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ ફરીથી વધીને તે 3412.6 હજાર ટન થાય છે. પછીના બંને વર્ષોમાં પણ તેમાં સતત અને સારો વધારો જોવા મળે છે. અંતિમ વર્ષ માટે 4618.4 હજાર ટન થાય છે. ગુજરાતમાં કુલ તેલીબિયાં પાકોના ઉત્પાદનમાં 20 વર્ષ પછી 43 ટકા જેટલો વધારો થાય છે.

6.3.8 કપાસનું ઉત્પાદન : (Cotton Production) :

ગુજરાતમાં કપાસના ઉત્પાદન 1994/95 થી 1996/97 ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ મુજબ 2376.3 હજાર ટન હતું. તે ઘટીને પછીના વર્ષ માટે 1649.9 હજાર ટન થાય છે. 2004/05 થી 2006/07 ની વાર્ષિક સરેરાશ મુજબ તે ઘણુંજ વિશેષ વધીને 6761.3 હજાર ટન થાય છે. 2009/10 થી 2011/12 માં પણ તે ફરીથી વિશેષ વધીને 10128.8 હજાર ટન થાય છે. અલબત્ત આંક તબક્કામાં થોડો ઘટાડો જણાય છે. ગુજરાતમાં કપાસના પાકના ઉત્પાદનનો પરિવર્તન આંક 399 થાય છે. જે એવું સૂચિત કરે છે કે 20 વર્ષ પછી કપાસના પાકનું ઉત્પાદન ચાર ગણું થાય છે.

અહીં ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં પાકોનું ઉત્પાદન તથા જુદાં જુદા વર્ગના પાકોનું

ઉત્પાદન તપાસવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પણ ગુજરાતમાં કેટલાક પાકોનું ઉત્પાદન સારા પ્રમાણમાં થાય છે જેમ કે શેરડી, તમાકુ, જીરું, રાઈ, એરંડા, તલ, તુવેર, લસણ, ડુંગળી વગેરે.

6.4 સારાંશ : (Summary) :

આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતના કૃષિ ક્ષેત્રના મુખ્ય બે નિર્દેશકોનો અભ્યાસ કરેલો છે. જેમાં ગુજરાતની ખેતીમાં લેવામાં આવતા જુદા જુદા મહત્વના પાકોની ચર્ચા કરેલી છે. ગુજરાતના આ સૌથી મહત્વના પાકો કયા વિસ્તારમાં, કયા જિલ્લાઓમાં વધુ લેવામાં આવે છે. તથા અન્ય જિલ્લાઓમાં તેનું પ્રમાણ કેવું છે? તે તપાસવામાં આવેલો છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના મુખ્ય ચાર વ્યક્તિગત પાકો જેવા કે ચોખા, ઘઉં, મગફળી અને કપાસનું ઉત્પાદન જે તે સમયમાં કેટલા પ્રમાણમાં રહ્યું છે? અને તેમાં સમયની સાથે કેવા પરિવર્તનો આવ્યાં છે? તેનો અભ્યાસ કરેલા અહીં નિર્દેશિત ગુજરાતના મહત્વના પાકોના ઉત્પાદનના પરિવર્તનની વાત કરીએ તો ચોખાના પાકનું ઉત્પાદન બે દસકા દરમિયાન બમણું થાય છે. ઘઉંના પાકના ઉત્પાદનમાં 87 ટકાનો વધારો થાય છે. કપાસના પાકનું ઉત્પાદન ચાર ગણું થાય છે. મગફળીના પાકના ઉત્પાદનમાં 29 ટકા વધારો થાય છે. જુદા-જુદા વર્ગના પાકોની વાત કરીએ તો કુલ ધાન્ય પાકોનું ઉત્પાદન 20 વર્ષ દરમિયાન 11 ટકા જેટલું ઘટે છે. કુલ કઠોળ પાકનું ઉત્પાદન વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન ઘટાડા બાદ એકંદરે સ્થિર રહે છે. કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન 20 વર્ષ દરમિયાન 40 ટકા જેટલું વધે છે અને કુલ તેલીબિયાં પાકોનું ઉત્પાદન પણ 20 વર્ષ દરમિયાન 43 ટકા જેટલું વધે છે.

6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો : (Key Words) :

- નવા પાકો : ખેતીમાં પરંપરાગત રીતે વવાતા પાકોની જગ્યાએ વધુ વળતર આપવાની ક્ષમતા ધરાવતા પાકો એટલે નવા પાકો. જેમાં આગામી અને શાકભાજીના પાકો ગુજરાત માટે મુખ્ય ગણાવી શકાય.
- નિર્વાહ પ્રધાન ખેતી : જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય તે પૂરતી જ ખેતી કરવામાં આવે છે. તેને નિર્વાહ પ્રધાન ખેતી કહેવાય છે. જરૂરિયાત પૂરતું વિવિધ પ્રકારનું અનાજ વાવવામાં આવે અને સ્વવપરાશ પછીથી વધેલા ઉત્પાદનના વેચાણથી પ્રાપ્ત થતી આવકમાંથી અન્ય પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય તેવા પ્રકારની કૃષિ ક્ષેત્રની આર્થિક પ્રવૃત્તિ એટલે નિર્વાહ પ્રધાન ખેતી.
- ખરીફ પાકો : ચોમાસાની મોસમમાં લેવામાં આવતા પાકો(Kharif Crops)
- રવિ પાકો : શિયાળાની મોસમમાં લેવામાં આવતા પાકો
- ધાન્ય પાકો : ધાન્ય પાકોમાં ચોખા, ઘઉં, બાજરો, જુવાર, મકાઈ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- તેલીબિયાં પાકો : મગફળી, એરંડા, તલ, સોયાબીન, સરસવ વગેરેમાંથી તેલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવાં પાકોને તેલીબિયાં પાકો કહેવાય છે. (Oil seeds)
- રોકડિયા પાકો : કૃષિ ક્ષેત્રમાં મહત્તમ કમાણી પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી જે પાકોની ખેતી થાય છે. તેવાં પાકોને રોકડિયા પાકો કહેવાય છે. ગુજરાતમાં કપાસ, મગફળી, જીરું વગેરે રોકડિયા પાકો છે. (Cash Crops)

6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Check Your Progress) :

(1) વિસ્તૃત સવાલો :

1. ગુજરાતના ખાદ્ય પાકોની વિગતે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. કૃષિ ઉત્પાદનનાં વલણો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

(2) ટૂંકનોંધ સ્વરૂપના સવાલો :

1. પરિવર્તન આંક

.....

.....

.....

.....

.....

2. ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ

.....

.....

.....

.....

.....

3. ગુજરાતના રોકડિયા પાકો

.....

.....

.....

.....

.....

(3) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો :

- (1) નીચેનામાંથી કયા પાકનો સમાવેશ ધાન્ય પાકમાં થાય છે ?
(અ) મગ (બ) ચોખા (ક) અડદ (ડ) તુવેર
- (2) ચોખાનો પાક કયા વિસ્તારમાં વિશેષ લેવામાં આવે છે ?
(અ) સૌરાષ્ટ્ર (બ) ઉત્તર ગુજરાત (ક) દક્ષિણ ગુજરાત (ડ) ચરોતર
- (3) ઘઉંના પાકનો સમાવેશ કયા પાકમાં થાય છે ?
(અ) ધાન્ય (બ) કઠોળ (ક) તેલીબિયાં (ડ) મસાલા
- (4) છેલ્લાં વર્ષોમાં બાજરાના પાકના વાવેતરનો વિસ્તાર કયા જિલ્લામાં વધુ છે ?
(અ) સાબરકાંઠા (બ) બનાસકાંઠા (ક) ખેડા (ડ) આણંદ
- (5) કપાસનો પાક એ કેવા પ્રકારનો પાક છે ?
(અ) રોકડિયા (બ) ખાદ્ય (ક) છૂટક (ડ) શિયાળુ
- (6) તમાકુનો પાક કયા વિસ્તારમાં વિશેષ લેવામાં આવે છે ?
(અ) સૌરાષ્ટ્ર (બ) ઉત્તર ગુજરાત (ક) દક્ષિણ ગુજરાત (ડ) ચરોતર
- (7) ગુજરાતમાં કયાં પાકોનું ઉત્પાદન એકદરે ઘટે છે ?
(અ) ચોખા (બ) ધાન્ય (ક) મગફળી (ડ) કપાસ
- (8) 1997 થી 2017 દરમિયાન કપાસના પાકનું ઉત્પાદન.....થાય છે.
(અ) અરધું (બ) બમણું (ક) ત્રણ ઘણું (ડ) ચાર ગણું
- (9) ગુજરાતમાં કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન એકદરે.....થાય છે.
(અ) વધે છે. (બ) ઘટે છે. (ક) સ્થિર રહે છે. (ડ) બમણું
- (10) 1997 થી 2017 દરમિયાન ચોખાનું ઉત્પાદન.....થાય છે.
(અ) અરધું (બ) બમણું (ક) ત્રણ ઘણું (ડ) ચાર ગણું

★ સંદર્ભ વાચન :

1. દવે મંજુલાબેન બી (2016), ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
2. Directorate of Agriculture, Gujarat State, Gandhinagar (<https://dag.gujarat.gov.in/estimate.htm>) Handbook of Statistics on Indian State-2018-19 RBI.
3. જોષી ભાસ્કર હ. (1990) ભારતનું કૃષિ ક્ષેત્ર વિકાસ અને પડકારો : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
4. વારોતરિયા આર.કે. (2012) કૃષિ અર્થકારણ.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

- (1) ચોખા (2) ચરોતર (3) ધાન્ય (4) બનાસકાંઠા (5) રોકડિયો (6) ચરોતર (7) ધાન્ય (8) ચાર ગણું (9) વધે છે. (10) બમણું

રૂપરેખા

- 7.0 ઉદ્દેશો
- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 ગુજરાતની ખેતીની સમસ્યાઓ
- 7.3 ખેતી વિકાસને અસર કરતા પરિબલો
- 7.4 ખેતી વિકાસના નિર્દેશકો :
- 7.5 સહાય યોજનાઓ :
 - 7.5.1 રાજ્ય સરકારની યોજનાઓ
 - 7.5.2 કેન્દ્ર સરકારની યોજનાઓ
- 7.6 સારાંશ
- 7.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 7.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ★ સંદર્ભ વાચન
- ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો જવાબો

7.0 ઉદ્દેશો

- (1) ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રની સમસ્યાઓ જાણવી
- (2) ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો વિકાસ તપાસવો
- (3) ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રે વિવિધ સહાય યોજનાઓ જાણવી

7.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

ગુજરાતનું કૃષિ ક્ષેત્ર લાંબા સમયગાળા પછી પણ ઓછું વિકસિત અને સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલું રહ્યું છે. ગુજરાતના કૃષિ અર્થકારણમાં એવી કેટલીયે સમસ્યાઓ હજુ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેણે ક્ષેત્રની આર્થિક સદ્ધરતાને ઘણી સીમિત રાખી છે. જો કે ગુજરાતનું કૃષિ હવે માત્ર જીવન નિર્વાહ કૃષિ જ ન રહેતા, વાણિજ્ય કૃષિ તરફ તેનો ઝોક રહ્યો છે. છતાં આમુલ પરિવર્તનો જોવા મળતાં નથી. કૃષિ ક્ષેત્રે રોકડીયા પાકોનું અસ્તિત્વ, યાંત્રિકીકરણ, સુધારેલાં બિયારણ, જંતુનાશક દવા, રાસાયણિક ખાતર વગેરના વપરાશમાં વૃદ્ધિ જેવી બાબતો દ્વારા એવું જણાય છે કે ગુજરાતની કૃષિમાં અમુક અંશે પરિવર્તન આવ્યું છે. આ પરિવર્તનમાં સરકારની વિવિધ કૃષિ સહાય યોજનાઓની ભૂમિકા પણ ખૂબ મહત્વની સાબિત થઈ છે. આ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતની કૃષિની સમસ્યાઓ, વિકાસ અને સરકારની યોજનાઓની વિગતવાર ચર્ચા કરીશું.

7.2 ગુજરાતની ખેતની સમસ્યાઓ : (The Problems of Agriculture in Gujarat) :

ગુજરાતનું કૃષિ ક્ષેત્ર લાંબા સમયગાળા પછી પણ ઓછું વિકસિત અને સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલું રહ્યું છે. ગુજરાતના કૃષિ અર્થકારણમાં એવી કેટલીયે સમસ્યાઓ હજુ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેણે કૃષિ ક્ષેત્રની આર્થિક સદ્ધરતાને ઘણી સીમિત રાખી છે. જો કે ગુજરાતની કૃષિ હવે માત્ર જીવન નિર્વાહની કૃષિ જ ન રહેતા, વાણિજ્ય કૃષિ તરફ તેનો જોક રહ્યો છે. છતાં આમુલ પરિવર્તનો જોવા મળતાં નથી. કૃષિ ક્ષેત્રે રોકડીયા પાકોનું અસ્તિત્વ, યાંત્રિકરણ, સુધારેલાં બિયારણ, જંતુ નાશક દવા, રાસાયણિક ખાતક વગેરેના વપરાશમાં વૃદ્ધિ જેવી બાબતો દ્વારા અવું જણાય છે કે ગુજરાતની કૃષિમાં અમુક અંશે પરિવર્તન આવ્યું છે. આ પરિવર્તનમાં સરકારની વિવિધ કૃષિ સહાય યોજનાઓની ભૂમિકા પણ ખૂબ મહત્વની સાબિત થઈ છે.

7.2.1 હલકા બિયારણનો ઉપયોગ :

ગુજરાતના ખેડૂતો સુધારેલાં બિયારણનો ઉપયોગ કરતા થયા હોવા છતાં તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. ઘણા ખેડૂતો કપાસ, તલ, મગફળી, જીરું, મગ વગેરે પાકોના વાવેતર માટે ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનનો ઉપયોગ કરે છે. ખેડૂતો માટે બિયારણના મુખ્ય ત્રણ વિકલ્પો છે. (અ) સરકાર માન્ય, વિશ્વાસુ, જવાબદારી અને કાયદેસર બીલવાળું બ્રાન્ડનું બિયારણ (બ) ઘરગથ્થુ બિયારણ (ક) ગેરકાયદેસર, વિશ્વાસ વગરનું જવાબદારી વગરનું અને બીલ વગરનું કે રફ બીલવાળું, માર્કેટીંગ કરી ખેડૂતોને ભોળવીને વેચવામાં આવતું ચાલુ બ્રાન્ડનું છુટક બિયારણ. આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી ત્રીજો વિકલ્પ પસંદ કરનાર ખેડૂતોનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ઘણું વધારે જણાય છે, જે ખેડૂતોને નુકસાન કારક નીવડે છે. ખેડૂતો આ બાબત સમજી શકતા નથી અને વેચાણકર્તાથી ભોળવાઈ મોટા નુકસાનનો ભોગ બને છે.

ખેડૂતો હલકાં અને હાઈબ્રિડ બિયારણખર્ચ તફાવત તથા તેના ઉપયોગથી પાક ઉપજ તફાવતની તુલના કરતા નથી અને તેથી ઊંચી ઉપજની તક ગુમાવે છે.

7.2.2 રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવા : (Chemical Fertilizers and Pesticides) :

કૃષિ ઉત્પાદન વધારવા માટે રાસાયણિક ખાતરનો વપરાશ ઘણો મહત્વનો સાબિત થાય છે. જરૂરીયાત મુજબનું રાસાયણિક ખાતર પાકને યોગ્ય સમયે આપવામાં આવે તો ઉત્પાદકતા સારા પ્રમાણમાં વધારી શકાય છે. ગુજરાતના ખેડૂતો રાસાયણિક ખાતરનો હેક્ટર દીઠ ઉપયોગ ઘણો ઓછો કરે છે. આ ઉપરાંત મોટી સમસ્યા એ છે કે ખેતીમાં ખેડૂતો જેટલો રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ કરે છે, તે પાક તથા ખેતીની જમીનની જરૂરીયાત તપાસીને કરતાં નથી. માત્ર પોતાના સાદા તર્ક દોડાવીને કરે છે. અહીં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુનો અભાવ જણાય છે. પરિણામે ખેડૂતો ઉત્પાદકતા વધુ મેળવવાની તક ગુમાવે છે.

કૃષિ માટે વપરાતાં રાસાયણિક ખાતરો ખેડૂતોને મોંઘા પડે છે. રાસાયણિક ખાતર માટે ખેડૂતોને સબસીડીનો લાભ મળતો હોય છે, છતાં ખેડૂતો માટે ભાવો

એટલા નીચા નથી જણાતા કે સામાન્ય ખેડૂત તેનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે. રાસાયણિક ખાતરની માંગ અને પૂરવઠામાં વારંવાર અસમતુલા સર્જાય છે. પાક માટે નિશ્ચિત સમયે રાસાયણિક ખાતર આપવું જરૂરી હોય છે. પરંતુ આવા સમયે ખેડૂતોને ખાતર ન મળતાં પાકનો યોગ્ય વિકાસ રૂંધાય છે. ખેડૂતોને નુકસાન સહન કરવું પડે છે. ગુજરાતની ખેતીમાં જંતુનાશ દવાનો ઉપયોગ પણ અપૂરતો અને યોગ્ય રીતે ના થતો હોય તેવું જોવા મળે છે.

7.2.3 સિંચાઈની સગવડમાં નહિવત્ વૃદ્ધિ :

ગુજરાતમાં મોટા ભાગે પિયતની મર્યાદાએ ખેતીને કુદરત સાથેનો વધારે જુગાર બનાવેલ છે. સમગ્ર દેશમાં જે સ્થિતિ કૃષિ ક્ષેત્રે પિયતની છે તેની સરખામણીમાં રાજ્યની સ્થિતિ પ્રમાણમાં કથળેલી છે. મોટા ભાગનો વિસ્તાર માત્ર વરસાદી ખેતી પર આધારિત છે. ગુજરાત સરકારની સહમાગી જળસંચય યોજનાઓ થકી નાના મોટા ચેકડેમો અને ખેત તલાવડીઓને કારણે આ સ્થિતિ થોડી હળવી થઈ હોવાનું જોવા મળ્યું છે, પરંતુ ખેતીનો કુલ વિસ્તાર, જમીનનો પ્રકાર, પાકની તરેહ વગેરેને ધ્યાનમાં લેતાં પિયતની માત્રા બહુ જ મર્યાદિત બની જાય છે.

7.2.4 મર્યાદિત વીજળી : (Limited Electricity) :

ખેતીના નિપજકોમાં વીજળી મહત્વની ગરજ સારે છે. જેમ જેમ ઉત્પાદનક્ષમતા માટેના પ્રયત્નો વધે છે. તેમ તેમ વીજળી માટેની જરૂરીયાત વધે છે. બે દૃષ્ટિથી તપાસતાં વીજળીના વપરાશ સંદર્ભે નબળું ચિત્ર જોવા મળે છે. સૌથી મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે હાલમાં વીજ પુરવઠાની કૃષિમાં જરૂર છે તેની સરખામણીમાં 50 % પુરવઠો ખેતી માટે પ્રાપ્ત થતો હોય તેવું જોવા મળ્યું છે. ઘરગથ્થુ વીજળી કે વેપાર ધંધાની વીજળીના વપરાશમાં જે ઝડપથી વધારો જોવા મળ્યો છે, તેની સરખામણીમાં ખેતીમાં આ વધારો જોવા મળતો નથી. અહીં સરકારની નીતિની અસર જણાય આવે છે. ખેતી ક્ષેત્રે વીજ ચોરીના તર્કને માન્ય કરીએ તો પણ જે ચિત્ર ઉપસતું આવે તે એ છે કે વિદ્યુત પુરવઠાના સંચાલનમાં અન્ય ક્ષેત્રને જેટલું મહત્વ આપવામાં આવે છે. તેટલું ખેતી ક્ષેત્રને આપવામાં આવતું નથી. વિદ્યુત પુરવઠાને સતત પ્રવાહને બદલે તુટક તુટક આંઠ કલાકનો જ પુરવઠો પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે પાણીના તળ નીચા હોય અને વરસાદની ખેંચ હોય ત્યારે સમયસરનો અને પુરતો વીજ પુરવઠો ઊભા પાકને બચાવી લે છે. માત્ર છેલ્લા પાણીના પાકને બહુ મોટું નુકસાન થાય છે.

7.2.5 મજૂરોની અછત : (Lack of Labour) :

ગુજરાતના કેટલાક કૃષિ પ્રદેશોમાં મજૂરોની નીંદામણ તથા પાક એકત્રીકરણ વખતે ઊંચી માંગ જોવા મળે છે. આથી આ સમયગાળા દરમિયાન ખેત મજૂરોની ઊંચી માંગ રહેતી હોય છે. બાકીના સમયમાં ખેત મજૂરોની ખાસ માંગ રહેતી નથી. આથી આવા પ્રદેશોમાં કાચમી ખેત મજૂરી કરતો વર્ગ સમય જતાં ઘટતો રહ્યો છે. વર્તમાનમાં ઊંચી મોસમી માંગના પ્રમાણમાં આ વર્ગ નહિવત જણાય છે. બીજા જિલ્લાઓમાંથી ઊંચી માંગ વખતે મજૂરો આવે છે. છતાં ઊંચા વેતનદરો નક્કી થાય છે. ક્યારેક તો મજૂરો ન મળતાં નીંદામણના અભાવે પાકની વૃદ્ધિ પર માઠી અસર પડે છે. પાક સમયસર એકત્રીત ન થતાં ઉત્પાદન-ગુણવત્તા પણ ઘટે છે.

7.2.6 ખેત પેદાશોના ભાવો : (Prices of Farm Produce) :

ખેડૂતોની અમુક પેદાશોના ભાવો તેના રોકાણ, સાહસ, જોખમ અને મહેનતના પ્રમાણમાં ઘણા નીચા જોવા મળે છે. સરકાર જે તે પાકના ટેકાના ભાવો નક્કી કરતી હોય છે, પરંતુ બજારમાં તેનાથી નીચા ભાવોએ ખરીદ-વેચાણ થતાં હોવા છતાં સરકાર જે તે સમયે ટેકાના ભાવોએ ખરીદી કરવામાં વિલંબ કરતી હોય છે. આથી નાણાંની જરૂરિયાતવાળા તથા સંગ્રહની સગવડ વગરના ખેડૂતોને ટેકાના ભાવથી નીચા ભાવોએ વેચાણ કરી નુકસાન ભોગવવું પડે છે.

7.2.7 ખેત પેદાશોની સંગ્રહ વ્યવસ્થાનો અભાવ (Lack of Storage Facilities of Farm Produce) :

ગુજરાતના ખેડૂતો પાસે ખેત પેદાશના સંગ્રહની વ્યવસ્થા ઘણી અપૂરતી છે, આથી (અ) વેચાણ પહેલા કેટલીક ખેત પેદાશ નાશ પામે છે. (બ) ખેત પેદાશની ગુણવત્તા પર માઠી અસર પહોંચે છે. (ક) બજારમાં જે તે પેદાશની પુરવઠાના પ્રમાણમાં માંગ પ્રભાવશાળી હોય ત્યારે સારા ભાવ મેળવવા સુધી, ખેત પેદાશો ગુણવત્તાસભર સાચવી શકાતી નથી. આથી ખેડૂતોને ઓછા ભાવે વેચાણ કરવું પડે છે.

7.2.8 પાક ફેરબદલી પર અપૂરતું ધ્યાન : (Less Focus on Crop rotation):

કૃષિમાં પાક ફેર બદલીનું ઘણું આર્થિક મહત્ત્વ છે. જેનાથી જમીન ગુણવત્તા જળવાય છે. વધે છે. અનુકૂળ પાક ફેરબદલીથી પાક ઉત્પાદકતા વધારી શકાય છે. ગુજરાતના ખેડૂતો પાક ફેરબદલીના લાભોથી પૂરતા સભાન નથી. ગુજરાતમાં યોગ્ય પાક ફેરબદલીનો અભાવ જણાય છે. આથી પાક ફેરબદલીનો અભાવ જણાય છે. આથી પાક ફેરબદલીના આર્થિક લાભો ખેડૂતો વિશેષ લઈ શકતા નથી.

7.2.9 સૂકી ખેતીનો ઓછો વિકાસ(Less of Development in Dry Farming) :

ગુજરાતમાં સરકારના નીતિ વિષયક કાર્યક્રમો અને કૃષિ વિશ્વવિદ્યાલય અંતર્ગત તજજ્ઞો દ્વારા થતાં રહેલા વિવિધ પ્રયોગોનું બહુ ઉજળું પરિણામ સૂકી ખેતીના વિસ્તારમાં જોવા મળ્યું નથી. પ્રયોગની ભૂમિકાએ પ્રાપ્ત થયેલા પરિણામો અને તેના અનુકાર્ય રૂપે જોવા મળતા ફેરફારો સૂકા વિસ્તારને વધુ હરીયાળો બનાવવામાં તેની કુલ ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો કરવામાં ખાસ સફળ થયેલ નથી.

7.2.10 બિનઆર્થિક ખેડાણ ઘટકો : (Non-Economic Farm Units) :

બિનઆર્થિક ખેડાણ ઘટકો :

ક્રમ	જમીન ધારણ હેક્ટરમાં	કુલ ખાતેદાર	
		સંખ્યા	વિસ્તાર
1	0.50 થી ઓછી જમીન (સીમાંત ખેડૂતો)	947038(17.79)	261304(2.61)
2	0.50-0.99 (અર્ધસીમાંત ખેડૂતો)	1071789(20.14)	811850(8.17)
3	1.00-1.99 (અતિનાના ખેડૂતો)	1615788(30.36)	2338174(23.43)
4	2.00-3.99 (નાના ખેડૂતો)	1150254(21.51)	3171855(31.78)
5	4.00-9.99 (મધ્યમ ખેડૂતો)	495869 (9.31)	2804446(28.10)
6	10 થી વધારે (મોટા ખેડૂતો)	39888 (0.9)	590150 (5.91)
7	કુલ	5320626 (100)	9977780 (100)

(નોંધ : ખેડૂતોના વિવિધ પ્રકારો જમીન ધારણના આધારે પાડવામાં આવ્યા છે. Statistical Abstracts of Gujarat State- 2019 Agriculture Census 2015.)

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી જોઈ શકાય છે કે અતિ નાના ખેડૂતોની સંખ્યાની ટકાવારી પ્રમાણ સૌથી વધારે 30.36 ટકા છે. જ્યારે તેમની પાસે જમીન વિસ્તાર પણ 23.43 ટકા જોવા મળે છે. સીમાંત ખેડૂતોની સંખ્યાની ટકાવારી પ્રમાણ 17.79 ટકા છે. તેઓની પાસે જમીન માત્ર 2.61 જ જોવા મળે છે. મોટા ખેડૂતોની સંખ્યા 0.9 ટકા છે. પણ તેઓની પાસે કુલ જમીનમાંથી 5.91 ટકા જમીન ધરાવે છે. એવી રીતે જ મધ્યમ ખેડૂતોની સંખ્યા 9.31 ટકા છે. પણ જમીનનું પ્રમાણ 28.10 ટકા જોવા મળે છે. તેથી સીમાંત અને અર્ધસીમાંત ખેડૂતો પોતાના ખેતરના નાના એકમો પર કૃષિ સાધનો જેવાં કે બળદ, કૂવા-ઘર, વધુ ક્ષમતાવાળા સ્ત્રોત્રો-ઓજારો વગેરે રાખવા ખેડૂતોને પોસાતા નથી, કારણ કે, નાના ખેડાણ ઘટકના પ્રમાણમાં આવા સાધનોની કિંમત, જાળવણી ખર્ચ વધુ કરવું પડે છે. આથી આવા એકમોને બિનઆર્થિક ખેડાણ ઘટકો કહેવાય છે. ગુજરાતમાં ખંડવિભાજન અને ઉપવિભાજનના પરિણામે આવા બિનઆર્થિક ખેડાણ ઘટકોનું પ્રમાણ વિશેષ છે અને તેમાં વધારો થતો રહે છે.

7.2.11 કૃષિ ધિરાણ અપૂરતું તથા હેતુસર તેનો ઉપયોગ નહીં : (Inadequate Agricultural Credit) :

ગુજરાતમાં કૃષિ ધિરાણમાં વધારો સારા પ્રમાણમાં થયો હોવા છતાં તે ખેડૂતોની જરૂરિયાત માટે પુરતો નથી. હજુ કેટલાયે ખેડૂતોને સરળતાથી પોતાની જરૂરિયાતો મુજબનું લાંબા, મધ્યમ કે ટૂંકાગાળાનું ધિરાણ બેંકો કે સહકારી સંસ્થાઓ આપી શકતી નથી. કૃષિ ધિરાણ મેળવવાની પ્રક્રિયા પણ અભણ કે ઓછું ભણેલા ગુજરાતના ખેડૂતોને નિરાશ કરી દે છે. આ ઉપરાંત ખેડૂતોને જે ધિરાણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો ઓછો ઉપયોગ કૃષિ ખર્ચ માટે થાય છે. આ રકમમાંથી ઘણી રકમ ખેડૂત પોતાના નાના-મોટા પ્રસંગ, ઘર ખર્ચ તથા અન્ય વપરાશી ખર્ચ પાછળ કરે છે. આથી કૃષિમાં ધિરાણનો પૂરતો લાભ મળી શકતો નથી.

7.2.12 સરકારી સહાયનો અપૂરતો લાભ : (Insufficient benefits of Government Service) :

કૃષિ ક્ષેત્રે સરકારી સહાયની ખેડૂતોની પૂરતી માહિતી મળતી નથી અથવા તો એમ કહી શકાય કે ખેડૂતો આ બાબતે ઉત્સાહ ધરાવતા નથી. આ ઉપરાંત ખેડૂતોને યોજના અધિકારી-કર્મચારીઓ દ્વારા ન્યાયી અને ઉત્સાહભેર લાભ આપવામાં આવતો નથી. આ બાબત શ્રેષ્ઠ યોજનાઓને ખેડૂત સુધી પહોંચાડવામાં અવરોધક બને છે. ટપક પિયત પદ્ધતિ, કૃષિ પેદાશના સંગ્રહ માટેના ગોડાઉન, લેવલીંગ તથા શેઠા-પાળા દ્વારા જમીન સુધારણા, દવા છંટકાવ પંપ, યંત્રો તથા ઓજારો જોવા કેટલાયે કૃષિ રોકાણ-ખર્ચ માટે સરકારની યોજનાઓ દ્વારા સબસીડી-ઓછા વ્યાજે લોનના લાભો ખેડૂતોને મળે છે. ગુજરાતના ખેડૂતો બહોળા પ્રમાણમાં આવા લાભો લેતા હોય તેવું જણાતું નથી.

7.2.13 ઉદ્યોગ જેટલું કૃષિને મહત્વ નહીં. : (Lesser Importance to Agriculture than Industries) :

ગુજરાતની કૃષિને ઉદ્યોગની તુલનાએ ઘણું ઓછું મહત્વ આપવામાં આવે છે. કૃષિનો ઝડપી વિકાસ થાય તે માટે સરકાર, પંચાયત, શિક્ષણ, બિનસરકારી સંસ્થાઓ, સમાજ વગેરે એ કોઈ વિશિષ્ટ કામગીરી હાથ ધરી હોય અને તે સમગ્ર દૃષ્ટિએ સફળ થઈ હોય તેવું જણાતું નથી. એકમલક્ષી સફળતા સમગ્ર કૃષિ સુધી પહોંચી નથી. સરકાર કે

પંચાયતી યોજનાની સફળતા ઘણી આંશિક બની રહી છે. શિક્ષણમાં કૃષિનું હજુ એટલું સ્થાન નથી કે જેથી કૃષિમાં તેના વિશેષ સારાં પરિણામો પ્રાપ્ત થયા હોય. બિનસરકારી સંસ્થાઓના પ્રયત્નોની કોઈ મોટી સફળતા કૃષિ ક્ષેત્રે જણાતી નથી. સમાજનો યુવા તથા પ્રૌઢ સમુદાય કે જે વિશિષ્ટ કૌશલ્ય, સંશોધનાત્મકતા, સાહસ જેવા ગુણ ધરાવે છે. તે કૃષિમાંથી ઉદ્યોગ તરફ સ્થળાંતર કરે છે. ઉદ્યોગમાંથી કૃષિમાં આવવાનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. આમ સમાજનો ટોચનો બુદ્ધિજીવી વર્ગ કૃષિ તરફથી મોઢું ફેરવી લે છે. જે ગુજરાતની કૃષિ માટે ગંભીર મુદ્દો છે.

7.2.14 કૃષિ વિષયક કાર્યક્રમોની અસર ઓછી : (The Impact of Agricultural Programs Is Minimum) :

સરકારી તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ ટેલીવિઝન, રેડિયો, સામાયિકો વગેરે માધ્યમો દ્વારા કૃષિવિષયક કાર્યક્રમો આપી ખેડૂત તથા કૃષિ વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. પરંતુ ખેડૂતોમાં આવા કાર્યક્રમ જોવા, સાંભળવા, માણવાનું પ્રમાણ ઓછું છે. આ ઉપરાંત જે ઓછા ખેડૂતો આવા કાર્યક્રમ નિહાળે છે. તેઓ પણ કૃષિમાં તે મુજબ અનુસરવાનું ઓછું પસંદ કરતા જણાય છે.

7.2.15 ખેડૂતોની નિયોજન શક્તિની નીચી કક્ષા (Low Level of Management by Farmers) :

વર્તમાન તરેહોમાં ખેતી પણ ઉદ્યોગની કક્ષામાં મૂકાય છે અને તે સંદર્ભે આ પ્રક્રિયામાં જોડાયેલ ખેડૂતને પણ નિયોજન તરીકે ઓળખાવી શકાય. જો કે આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં ખેતી ક્ષેત્રે ઉજ્જવળ પરિણામો મેળવવા હોય તો ઉચ્ચકક્ષાની નિયોજન ક્ષમતા મેળવવાની જરૂરીયાત છે. પરંપરાગત પદ્ધતિથી કામ કરવાને ટેવાયેલ ખેડૂતવર્ગ કોઠાસુઝ અવશ્ય ધરાવે છે. પરંતુ બજારીકરણના યુગમાં કોઠાસુઝની સાથે વ્યવસાયિક કૌશલ્ય એટલું જ જરૂરી છે. તેની સામે ગુજરાતના ખેડૂતોની નિયોજન શક્તિ નીચી કક્ષાની જણાય છે.

7.2.16 ખેડૂતોમાં શિક્ષણ અને તાલીમનો અભાવ : (Lack of Education and Training in Farmers) :

ગુજરાતના મોટા ભાગના ખેડૂતો અભણ છે. ખેડૂત કુટુંબના જે સભ્યો શિક્ષણ મેળવે છે. તેમાંથી મોટાભાગના અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાય છે. આથી ખેડૂતોમાં શિક્ષણનો અભાવ જોવા મળે છે. જેનાં કારણે કૃષિ વિષયક માહિતી મેળવવામાં તથા સમજવામાં ખેડૂતો ઉણા ઊતરે છે. કૃષિ કાર્યો અને કૃષિ નિયોજક તરીકે તાલિમબદ્ધ ખેડૂતોની ભૂમિકા મહત્વની હોય છે. ગુજરાતના ખેડૂતોમાં આવી વિશેષ તાલીમનો અભાવ જોવા મળે છે. આમ શિક્ષણ અને તાલીમના અભાવના કારણે કૃષિવિકાસ મર્યાદિત બન્યો છે.

7.2.17 ભુગર્ભ જળસ્રોતોની ગુણવત્તા અને પ્રાપ્યતામાં ઘટાડો : (Reduction in Ground water Availability & Planning) :

ગુજરાતની કૃષિની એ પણ એક મહત્વની સમસ્યા છે કે અહીં સિંચાઈ માટે ભુગર્ભજળનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આપુ ગરબડ પૈકી ઘણાખરા વિસ્તારો એવા છે કે જ્યાં ભુગર્ભજળની ગુણવત્તા કૃષિ પાક લેવામાં નબળી પુરવાર થાય છે. આથી કાં તો પાક લઈ શકાતો નથી અથવા તો ભુગર્ભજળ દ્વારા લેવાયેલા

પાક બાદ તે જમીનમાં તે પાક લેવામાં આવે છે તે નબળું પુરવાર થાય છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં ભુગર્ભજળની પ્રાપ્યતામાં પણ સતત ઘટાડો જોવા મળે છે. કુવાના તળ તથા બોરવેલના તળ સતત નીચા થતા જાય છે. અને તેમાં સતત ઘટાડો આવી રહ્યો છે. ગુજરાતની કૃષિ માટે આ પણ એક મહત્વની સમસ્યા છે.

7.2.18 યાંત્રિકીકરણનો મર્યાદિત વિકાસ : (Limited Development of Mechanization) :

ગુજરાતની કૃષિમાં યાંત્રિકીકરણની પ્રક્રિયા અવશ્ય વધી છે. કૃષિ ક્ષેત્રે ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ સારા પ્રમાણમાં વધ્યો છે. રોટાવેટર, ઓટોમેટીક ઓરણી, ગ્રેસર વગેરે જેવા સાધનો કૃષિ ક્ષેત્રમાં સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં થયા છે. સિંચાઈની પદ્ધતિમાં પરિવર્તન આવ્યા છે. નાના અને હાથ ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ શરૂ થયો છે. આમ કૃષિક્ષેત્રમાં આધુનિક યંત્રો અને ઓજારો ઉપયોગમાં લેવાતા થયાં છે. પરંતુ આ યાંત્રિકીકરણ ગુજરાતની કૃષિમાં સાર્વત્રિક બની શક્યું નથી. તે કેટલાક વિસ્તાર પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું છે. તેને આ પ્રદેશની કૃષિની મર્યાદા તરીકે સ્વીકારવું રહ્યું.

7.2.19 કૃષિ પેદાશોની વેચાણ વ્યવસ્થા : (Selling System of Agricultural Products) :

ખેડૂતો દ્વારા ઉત્પાદિત કૃષિ પેદાશોના યોગ્ય ભાવ મળવા અવશ્યક હોય છે. તેના દ્વારા ઉત્પાદક ખેડૂતોને પ્રોત્સાહન મળે અને કૃષિ વિકાસ વેગવંતુ બને. પરંતુ આપણે ત્યાં કૃષિ પેદાશોના વેચાણની જે વ્યવસ્થા છે તેમાં કેટલીક ખામીઓ જોવા મળે છે. આ ખામીઓ દૂર કરવા કૃષિ પેદાશ વેચાણ સમિતિનો વિકલ્પ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત ટેકાના ભાવની વ્યવસ્થા પણ ઊભી કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ પ્રયત્નોમાં પણ મર્યાદિત પ્રમાણમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે હજુ પણ ખેડૂતોને યોગ્ય પોષણ ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. એવું કહી શકાય તેમ નથી. આમ ગુજરાતની કૃષિમાં કૃષિ પેદાશોની વેચાણ વ્યવસ્થામાં રહેલી ખામીઓ મોટી સમસ્યા છે.

આ ઉપરાંત પણ ગુજરાતના કૃષિ ક્ષેત્રમાં સુધારેલા બિયારણની અપ્રાપ્તિ, સામુહિક રોગચાળો, નવાં વીજ કનેક્શન મેળવવાની મુશ્કેલી, ચોમાસાની અનિશ્ચિતતા, પેદાશોના નવીનીકરણનો અભાવ, આનુસંગિક સુવિધાઓનો અભાવ વગેરે જેવી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

7.3 ખેતી વિકાસને અસર કરતા પરિબળો : (Factors Affecting Agriculture Development) :

ખેતી ક્ષેત્રમાં આધુનિક સાધનોનો ઉપયોગ વધારી વધુ વળતર આપતા પાકો દ્વારા ખેતી ક્ષેત્રે રોકાયેલા સમુદાયની આર્થિક સ્થિતિ વધુ સમૃદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયા એટલે કૃષિ વિકાસ

કૃષિ વિકાસ એ એક પ્રક્રિયા છે. જેનાથી ખેતીક્ષેત્રે વધુ ઉત્પાદન, વિવિધતા યુક્ત ઉત્પાદન દ્વારા આ ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા સમુદાયની આવકોમાં વધારો થાય છે. આવકોમાં વધારાની સાથે સાથે કૃષિ ક્ષેત્રનો ટકાઉક્ષમ વિકાસ થાય એ પણ જરૂરી બને છે. લાંબાગાળાનો વિચાર કરીને કૃષિ ક્ષેત્રે આધુનિક સાધનો અને જરૂરિયાત મુજબ સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરી કૃષિ ક્ષેત્રને ઝડપથી અને ટકાઉક્ષમ

રીતે વિકસાવવું એ કૃષિ વિકાસનો અંતર્ગત ભાગ છે. જે દેશો કે પ્રદેશો કૃષિક્ષેત્રમાં ગુણવત્તા ઝડપથી વધારી શક્યા છે કે ઉત્પાદક જમીનને લાંબાગાળા સુધી કાયમી જાળવી રાખી શક્યા છે, વિવિધ પ્રકારના સંશોધિત કે સુધારેલા નીપજક ઘટકો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લઈ શક્યા છે, કૃષિ ક્ષેત્રને જરૂરી આર્થિક સહાય પૂરી પાડી શક્યા છે, ઉત્પાદિત પાક પેદાશોનું યોગ્ય બજાર ઊભું કરી શક્યા છે, ખેડૂતોને કૃષિ ઉદ્યોગ તરીકે સતત માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા છે તે દેશોની કે પ્રદેશોની કૃષિ ઝડપથી વિકસી છે. જે પ્રદેશો નિર્દિશત કાર્ય પ્રક્રિયામાં ઉણા ઉતર્યા છે તે પ્રદેશની કૃષિ ધીમી ગતિએ આગળ વધતી જણાય છે.

ટૂંકમાં કૃષિ વિકાસ એટલે કૃષિ ક્ષેત્રનું ઉત્પાદન વધુ ને વધુ આવક આપનાર થાય અને કૃષિ ટકાઉક્ષમ રીતે વિકાસ માટે સક્ષમ બની રહે તે પ્રક્રિયા.

કૃષિ વિકાસને અસર કરળતા પરિબળો :

7.3.1 સિંચાઈ : (Irrigation)

સિંચાઈ એ કૃષિ ક્ષેત્રના ઉત્પાદન માટે સૌથી વધુ અગત્યનું સાધન છે. વરસાદર એ કુદરતી બાબત છે. આથી વિશાળ ઉત્પાદન માટે તેની નિયમિતતા પર આધાર રાખી શકાય નહીં. પાકના વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે જે તે તબક્કે પિયત અનિવાર્ય બને છે. આથી જો પૂરતા પ્રમાણમાં સિંચાઈની સગવડ હોય તો પાકની વૃદ્ધિ અને વિકાસ દ્વારા મબલખ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવાની સંભાવનાઓ વધી જાય છે. આ માટે જો કેનાલ, કૂવા, તળાવો જેવા સાધનો દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમાં પિયત આપી શકાય છે તો વિશાળ કૃષિ ઉત્પાદન દ્વારા કૃષિ વિકાસ શક્ય બને, ગુજરાત જેવા સિંચાઈની અછત અનુભવતા પ્રદેશમાં ટપક પિયત પદ્ધતિ અને ફુવારા પિયત પદ્ધતિ જેવી સૂક્ષ્મ સિંચાઈ પદ્ધતિઓ પણ કૃષિ વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે.

7.3.2 કૃષિ ધિરાણ : (Agricultural Credit) :

સામાન્ય રીતે ઉદ્યોગની તુલનાએ ખેતી ક્ષેત્રે ઓછું વળતર સાબિત થયું છે. તેથી કૃષિ ક્ષેત્રે રોકાયેલા સમુદાયની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય રહી છે. ખાસ કરીને ગુજરાતમાં ખેડૂતો ઉદ્યોગો જેટલી આર્થિક સદ્ધરતા નથી ધરાવતા એવું સ્પષ્ટ છે. આથી તેમને જો પૂરતા પ્રમાણમાં ધિરાણ આપવામાં આવે તો કૃષિ પાકનું આકર્ષક ઉત્પાદન મેળવવા માટે તે જરૂરી સાધનોની ખરીદી કરી શકે. આમ કૃષિ વિકાસ માટે સંસ્થાકીય ધિરાણ પણ ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

7.3.3 વેચાણની વ્યવસ્થા : (Sales Management) :

ખેડૂતોની સોદા શક્તિ ઘણી નીચી જોવા મળે છે અને તેથી તેને તેની પેદાશોના ભાવો આકર્ષક મળતા નથી. જો ખેતી પેદાશોની વેચાણ વ્યવસ્થા સુદૃઢ હોય અને તેના દ્વારા ખેડૂતોને તેની પેદાશના યોગ્ય આકર્ષક ભાવો મળી રહે તો તે બાબત કૃષિ વિકાસ માટે મહત્વની પુરવાર થાય છે. આમ કૃષિ પેદાશોની યોગ્ય વેચાણ વ્યવસ્થા ખેતી વિકાસ માટે મહત્વની સાબિત થાય છે.

7.3.4 જમીન એકત્રીકરણ : (Land Consolidation) :

સમયની સાથે-સાથે જમીનનું ખંડ વિભાજન અને ઉપ વિભાજન થતાં ખેડાણ

ઘટકના એકમો સતત નાના થતાં જતાં હોય છે. આથી નાના ટુકડા ઉપર આકર્ષક વળતરદાયી ખેતી કરવી ઓછી સંભવ બને છે. જો આ નાના નાના ટુકડાઓને જોડીને મોટા ક્ષેત્ર બનાવીને તેના પર ખેતી કરવામાં આવે તો આધુનિક સાધનો વસાવા પોસાઈ શકે. તેથી આધુનિક ખેતી થઈ શકે. આમ જમીનનું એકત્રીકરણ પણ કૃષિ વિકાસ માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

7.3.5 કૃષિ શિક્ષણ : (Agricultural Education) :

સામાન્ય રીતે ખેડૂતો વિશેષ ભણેલા હોતા નથી. તેમાં પણ કૃષિનું વૈજ્ઞાનિક અને આર્થિક જ્ઞાન તેમની પાસે વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ હોય છે. પરંતુ સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ હોતું નથી. આથી કૃષિવિજ્ઞાન, આર્થિકવિજ્ઞાન અને અન્ય પ્રદેશોની કૃષિનું જ્ઞાન આપવા માટે કૃષિ શિક્ષણ જરૂરી બને છે. જો પૂરતા પ્રમાણમાં કૃષિ શિક્ષણ આપી શકાય તો કૃષિ વિકાસ વધુ ઝડપી બની શકે.

7.3.6 વસ્તીનું જમીન પર ભારણ : (Population Burden on Land) :

કૃષિ ક્ષેત્રે ખાસ કરીને ભારત અને ગુજરાતમાં જરૂરી વસ્તી કરતા વધુ વસ્તી રોકાયેલી જોવા મળે છે. આથી કૃષિ ક્ષેત્રમાં બેકારી અને ખાસ કરીને છૂપી બેકારી જોવા મળે છે. જે કૃષિ વિકાસ ઉપર નકારાત્મક અસર ઉપજાવે છે. કૃષિ ક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થતા ઉત્પાદનમાંથી ઘણું ખરું ઉત્પાદન તેના નિભાવ પાછળ જતું રહે છે. જો કૃષિ ક્ષેત્રે જરૂરી વસ્તી સિવાયની વસ્તીને અન્ય ક્ષેત્રમાં ખસેડી શકાય તો કૃષિક્ષેત્ર વધુ કાર્યક્ષમ બની શકે. આમ વસ્તીનું ભારણ કૃષિ વિકાસ માટે મહત્વનું સાબિત થાય તેમ છે. જો આ પરિબળો હકારાત્મક બને તો કૃષિ વિકાસ ઝડપી બને છે. આમ કૃષિ વિકાસ માટે નિર્દિશત પરિબળો મહત્વના સાબિત થાય છે.

7.4 ખેતી વિકાસના નિર્દેશકો : (Agricultural Development Measures):

કોઈપણ ક્ષેત્રનો આર્થિક વિકાસ તપાસવા માટે તે ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદન, તેના દ્વારા થતી આવક રોજગારી, ઉત્પાદન ક્ષમતા, હકારાત્મક પરિવર્તનો, યાંત્રિકીકરણ વગેરેમાં પ્રગતિ કેવી રહી છે. તે તપાસવું જોઈએ. અહીં આપણે ગુજરાતના કૃષિ વિકાસને જાણવા માટે આ પ્રકારના તથા કૃષિને લાગુ પડતા કેટલાક નિર્દેશકોનો અભ્યાસ કરીશું.

7.4.1 ખેતી પાકોના ઉત્પાદનમાં વધારો : (Increase in Production of Agriculture Crops) :

ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ એ ગુજરાતના કૃષિ વિકાસનો એક મહત્વનો નિર્દેશક છે. કૃષિ નિયામક ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલ આંકડાઓ મુજબ ગુજરાતમાં છેલ્લા બે દસકા દરમિયાન ચોખાના પાકનું ઉત્પાદન બમણું થયું છે. ઘઉંના પાકના ઉત્પાદનમાં 85 થી 90 ટકાની વૃદ્ધિ થઈ છે. કુલ ખાદ્ય પાકોનું ઉત્પાદન 40 ટકા જેટલું વધ્યું છે. મગફળીનું ઉત્પાદન 30 ટકા જેટલું વધ્યું છે. કુલ તેલીબીયા પાકોનું ઉત્પાદન 40થી 45 ટકા જેટલું વધ્યું છે. અને છેલ્લા સમયમાં ગુજરાતની કૃષિના વિકાસમાં જે પાકે ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. તો કપાસનું ઉત્પાદન ચાર ગણું થયું છે. આ ઉપરાંત બીજા અન્ય પાકો જેમ કે, શેરડી, જીરું, એરંડા, મસાલાના પાકો, બાગાયતી પાકો, ફૂલની ખેતી વગેરેનાં ઉત્પાદન વૃદ્ધિ સારી જોવા મળે છે.

7.4.2 રોજગારી : (Employment) :

રાષ્ટ્રની સમાંતરે ગુજરાત રાજ્યમાં પણ કૃષિ ક્ષેત્રનું રોજગારી પૂરી પાડવાનું મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે. જે તે ક્ષેત્રના વિકાસની સાથે એમાં રોજગારીનું નવું સર્જન કેટલું થાય છે. તે બાબત પણ ખૂબ મહત્વની ગણાવી શકાય. ગુજરાત રાજ્યમાં કૃષિ સિવાયના ક્ષેત્રોનો આવકની- કમાણીની દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિશેષ વિકાસ થયો છે. પરંતુ કૃષિ સિવાયના ક્ષેત્રો રોજગારી આપવામાં ઉણા ઉતર્યા છે. ગુજરાતમાં 2011 ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે મુખ્ય કામ કરનારા કુલ વ્યક્તિઓમાં 45.37 ટકા કામ કરનારા ખેડૂતો અને ખેત મજૂરો હતા. આ પ્રમાણ 2001 ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે 45.58 ટકા હતું. આ બાબત એવું દર્શાવે છે કે અન્ય ક્ષેત્રોનો વિકાસ કૃષિ વિકાસની સાપેક્ષ વિશેષ રહ્યો હોવા છતાં રોજગારી માટે કૃષિ ક્ષેત્રની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વની બની રહે છે.

7.4.3 રાજ્યના ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં ફાળો (Share in State Domestic Production) :

ગુજરાતમાં વર્ષ 2011-12માં એકદંર કૃષિ ઘરગથ્થુ ઉત્પાદન 98015 કરોડ રૂપિયા થયું હતું. આ પ્રમાણ વધીને વર્ષ 2016-17 માં 137132 કરોડ રૂપિયા થયેલ. એટલે કે તેમાં 40 ટકા જેટલો વધારો થવા પામેલ. આમ ગુજરાતમાં કૃષિ આવક સારા પ્રમાણમાં વધવા પામેલ છે. જો કે રાજ્યના એકદંર ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં 2011-12માં કૃષિ ક્ષેત્રનો હિસ્સો 17.5 ટકા હતો. તે ઘટીને 2016-17 માં 13.6 ટકા થયેલ.

7.4.4 પાક પરિવર્તન : (Crop Transformation) :

કૃષિ ક્ષેત્રમાં પાક પરિવર્તન એ તેના વિકાસ માટે ખૂબ જ મહત્વનું પરિબળ છે. જે પાકો આપણી કૃષિમાં લઈ શકાય તેમ હોય અને વધુ વળતર આપી શકતા તેનું ઉત્પાદન વધુ લેવામાં આવે અને પરંપરાગત પાકો કે જે વધુ વળતર નથી આપી શકતા તેનું ઉત્પાદન સમયની સાથે ઓછું કરવામાં આવે કે બંધ કરવામાં આવે તો કૃષિ વિકાસ ઝડપથી થાય છે. ગુજરાતમાં છેલ્લા ચાર પાંચ દસકા પર નજર કરીએ તો એમ જણાય આવે છે કે જમીનની ગુણવત્તા, સિંચાઈની સગવડ, ખર્ચ અને તેની સામે જે તે પાકની ઉત્પાદકતા તેના ભાવ વગેરેને ધ્યાનમાં લઈને પાક પરિવર્તન સારા પ્રમાણમાં થતું જોવા મળે છે. એટલે જ ગુજરાતની કૃષિમાં કપાસ, જીરું અન્ય મસાલા પાકો, બાગાયતી પાકો વગેરેનું ઉત્પાદન લેવા માટે વધુ વિસ્તારોમાં વાવેતર થઈ રહ્યું છે. તેની સામે જુવાર, બાજરો, હુંણ (દેશી કપાસ) વગેરેનું વાવેતર ઘટતું જોવા મળે છે. આમ ગુજરાતની કૃષિમાં પાક પરિવર્તન એ એક હકારાત્મક નિર્દેશક છે.

7.4.5 નીપજક ઘટકો : (Input Components) :

કૃષિક્ષેત્રમાં કૃષિ ઉત્પાદન લેવા માટેના નીપજક ઘટકોની ભૂમિકા ખૂબ જ અગત્યની ગણાવી શકાય. આ નીપજક ઘટકોનું પ્રમાણ કૃષિમાં જરૂરિયાત પૂરતું રહે છે કે કેમ તે જાણવું આવશ્યક બને છે. ગુજરાતમાં આવા નીપજક ઘટકો જેમ કે બિયારણ, રાસાયણિક ખાતર, જંતુનાશક દવા, ખેતીમાં યાંત્રિકીકરણ, પિયત વગેરે સમયની સાથે ધીમે ધીમે પણ વધુ કાર્યક્ષમ બનતાં જોવા મળે છે. તેથી જ ઘઉંના પાકની કાપણીથી ઘઉં ખેડૂતના ઘરમાં પહોંચે એ માટે આજથી ત્રણ દાયકા પહેલા આશરે 20 દિવસનો સમય લાગતો તે આજે હાર્વેસ્ટરથી દિવસો નહીં કલાકોમાં જ પૂર્ણ થાય છે. કૃષિમાં હવે ખેડાણ, કાપણી, લણણી, આંતરખેડ વગેરેમાં કાર્યક્ષમતા વધી છે.

તેની સાથે સાથે સુધારેલા બિયારણનો ઉપયોગ પણ વધ્યો છે. આ ઉપરાંત રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાના ઉપયોગમાં પણ વૃદ્ધિ જણાઈ આવે છે. પિયતની સગવડ અમુક અંશે વધી છે. અને ટપક પદ્ધતિ તથા ફુવારા પિયત પદ્ધતિનો પણ અમુક અંશે ઉપયોગ જોવા મળે છે. કૃષિ ક્ષેત્રના કાર્યોની આ બધી બાબતો કૃષિ ક્ષેત્રના ખાસ કરીને તેની કાર્યક્ષમતાના વિકાસનો નિર્દેશ કરે છે.

7.4.6 ધિરાણમાં વૃદ્ધિ : (Growth in Credit) :

કૃષિ ક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થતા ધિરાણમાં સતત વૃદ્ધિ જણાઈ આવે છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને સરકાર (આર.બી.આઈ) ના અંકુશ હેઠળની બેંકો દ્વારા થતા ધિરાણનું પ્રમાણ સતત વધતું જાય છે. દાયકાઓ પહેલાં બેંકો દ્વારા ખેડૂતોને ખુબ ઓછા પ્રમાણમાં ધિરાણ પ્રાપ્ત થતું. તેના લીધે તે ખાનગી સંસ્થાઓ જેમ કે જમીનદારો, વેપારીઓ, વ્યાજનો ધંધો કરનારાઓ વગેરે પાસેથી ધિરાણ મેળવતા અને ત્યાં તેમનું શોષણ થતું. આમ હવે ગુજરાતના કૃષિ ક્ષેત્રમાં આર.બી.આઈના અંકુશ હેઠળની બેંકોનું ધિરાણ વધતા તેના પરિણામે કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસમાં સરળતા ઊભી થઈ છે.

7.4.7 ખેડૂતોની સ્થિતિમાં સુધારો : (Improve Farmers Condition) :

આઝાદી પછીનો સમગ્ર સમયગાળો જોવામાં આવે તો ખેડૂતોની સ્થિતિ ઝડપથી ના સુધરી હોય પણ આર્થિક સ્થિતિમાં એકંદરે સતત સુધારો જોવા મળે છે. આજે ખેડૂતો સમાજના અન્ય વર્ગના લોકો જે ભૌતિક સગવડતા ભોગવે છે, તેની તુલનાએ આ ખેડૂતો પણ તેમાંની ઘણી સગવડતા ભોગવતા થયા છે. જેમ કે ટેલીવિઝન, મોબાઈલ, વાહનો વગેરે એક સમય એવો હતો કે જે ભૌતિક સગવડતા શહેરી વિસ્તારના લોકો મેળવી શકતા એ ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકો એટલે કે ખેડૂતોને પ્રાપ્ત ન થતી. પરંતુ રહેણીકરણની દૃષ્ટિએ હવે આવી સગવડો ખેડૂતો પણ પ્રાપ્ત કરતા થયા છે. આ પ્રાપ્તિમાં તેની આવકની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વની ગણી શકાય. આ આવક તેને કૃષિ વિકાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. અલબત્ત આજે પણ ખેડૂતોનું જીવન ખુબજ હાડમારીભર્યું, જોખમભર્યું, અને અનિશ્ચિતતાભર્યું રહ્યું છે. તેની આર્થિક કમાણી ઉદ્યોગોની તુલનાએ ઓછી છે. છતાં એકંદરે ચિત્ર સુધરતું જણાય આવે છે. જે કૃષિ વિકાસનો નિર્દેશ કરે છે.

આ ઉપરાંત પણ ગુજરાતમાં ખેતી સંલગ્ન પશુપાલન, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, મરઘા, બતક ઉછેર વગેરે ક્ષેત્રોમાં વિકાસ જોવા મળે છે. ખેતીમાં હવે પહેલા કરતાં વધુ વૈજ્ઞાનિક રીતો અપનાવવામાં આવી છે. એ ખુબ સારી બાબત ગણાવી શકાય.

અહીં કૃષિ વિકાસના કેટલાક નિર્દેશકો દર્શાવેલ છે, એ એવું સૂચવે છે કે ગુજરાતનો કૃષિ વિકાસ વિશેષ તીવ્ર ગતિનો ના રહ્યો હોય તો પણ ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો વિકાસ થયો છે. જેના પરિણામે ખેડૂતો તેની વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરીને પણ પોતાનું જીવન પહેલા કરતાં વધુ સારું જીવી શકે છે.

7.5 સહાય યોજનાઓ (Assistance Plans) :

કોઈ પણ ક્ષેત્રના વિકાસ માટે સરકારની માર્ગદર્શન, તાલીમ અને સહાય આપતી વિવિધ યોજનાઓની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વની હોય છે. આથી અહીં ગુજરાતના કૃષિ વિકાસમાં સહાયક બની શકે તેવી રાજ્ય સરકારની તથા કેન્દ્ર સરકારની વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં છે. તે રજૂ કરવામાં આવી છે.

7.5.1 રાજ્ય સરકારની યોજનાઓ : (State Government Plans) :

- સરદાર સરોવર યોજના : આ યોજનાનો હેતુ રાજ્યના 17 જિલ્લાઓના 75 તાલુકાઓમાં સિંચાઈનો લાભ આપવાનો છે.
- જમીન સ્વાસ્થ્ય કાર્ય : સરકારની આ યોજના હેઠળ ખેડૂત ખાતેદારોની જમીનના નમૂના, પૃથ્થકરણ અને જમીન સ્વાસ્થ્ય કાર્ડની રચનાનું કાર્ય કરવામાં આવે છે.
- સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા : આ યોજનાનો હેતુ શક્ય એટલો વધુ સિંચાઈનો વિસ્તાર આવરી લેવાનો છે.
- સૌની યોજના : સૌરાષ્ટ્રના અછતગ્રસ્ત વિસ્તારમાં નર્મદા પૂરના પાણી પહોંચાડવા માટે સૌની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવેલ છે.
- રક્ષિત ખેતી પાયલોટ પ્રોજેક્ટ : ગુજરાત સરકારે વર્ષ 2015-16 થી નાના ખેડૂતોને દરરોજ આવક મળી રહે તે હેતુથી જીજીઆરસી દ્વારા સૂક્ષ્મ સિંચાઈ યોજના દ્વારા રક્ષિત ખેતી પાયલોટ પ્રોજેક્ટનો અમલીકરણ કરવાનું શરૂ કરેલ છે.
- ગુજરાત રાજ્ય જમીન વિકાસ નિગમ : આ યોજના રાજ્યમાં વોટરશેડના ધોરણે જળ અને જમીન સંરક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરે છે. વોટરશેડની કામગીરીનો મુખ્ય હેતુ ભૂમિ અને ભેજ સંરક્ષણની કામગીરી દ્વારા જરૂરી માળખું ઊભું કરી, વહી જતા વરસાદી પાણીને રોકી જમીનમાં ઉતારવાનો અને કૂવાઓના પાણીના તળ ઉંચા લાવવાનો છે.
- કૃષિ મહોત્સવ : રાજ્યમાં હરિયાળી ક્રાંતિ લાવવા માટે અને પાંચ વર્ષમાં ખેડૂતોની આવક બમણી કરવાના ઉદ્દેશ સાથે 2005 થી કૃષિ મહોત્સવ વર્ષ શરૂ કરવામાં આવેલ છે. 12માં કૃષિ મહોત્સવ (2016)માં જિલ્લાના મુખ્યમથકે બધા તાલુકાઓને ભેગા કરીને બે દિવસ માટે પ્રદર્શન અને સેમિનારનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. રાજ્યમાં કુલ ૬૧ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત ગુજરાતના બધાજ પ્રદેશો આ મહોત્સવમાં જોડાયા હતા. આ કાર્યક્રમમાં પશુઓનું રસીકરણ, કૃત્રિમ બીજદાન જેવા જુદા-જુદા કાર્યક્રમો પણ રાખવામાં આવેલા હતા. ખેડૂતોને માર્ગદર્શન તેમજ કૃષિ અને તેને સંલગ્ન ક્ષેત્રનું જ્ઞાન પુરું પાડવામાં આવ્યું હતું. કૃષિ મહોત્સવ 2016નો ઉદ્દેશ સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવતી વિવિધ યોજનાઓની માહિતી અને તેના લાભ ખેડૂતો સુધી પહોંચે તે હતો.

આ ઉપરાંત કૃષિમાં યાંત્રિકીકરણ ભાગ સ્વરૂપે ઓટોમેટીક ઓરણી, ટ્રેક્ટર, રોટાવેટર, પાવર ટીલર વગેરે જેવા સાધનોની ખરીદી પર અલગ-અલગ પ્રમાણમાં અલગ અલગ સમયે સહાય આપવામાં આવે છે.

7.5.2 કેન્દ્ર સરકારની યોજનાઓ : (Central Government Schemes) :

- પ્રધાનમંત્રી પાકવીમા યોજના (PMFBY) : આ યોજના દ્વારા સરકાર ખેડૂતોને પાક વીમા પ્રિમિયમ ભરવા માટે સહાય કરે છે. જુદા-જુદા પાકો માટે જુદા-જુદા પ્રમાણમાં સરકાર દ્વારા ખેડૂતોને કુલ પ્રિમિયમના વિશેષ પ્રમાણમાં સહાય કરવામાં આવે છે.
- ટકાઉ ખેતી માટેનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ : (NMSA) : આ યોજનાની સ્થાપના ખેતીમાં ઉત્પાદકતા વધારવા માટે કરવામાં આવેલ છે. ખાસ કરીને પાણી,

ખાતર, કુદરતી સાધનો વગેરેના કાર્યદક્ષ ઉપયોગ દ્વારા કૃષિ વિકાસને હાંસલ કરવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

- પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના : (PMKSY) : આ યોજનાઓ ઉદ્દેશ કૃષિ ક્ષેત્રમાં સિંચાઈનું વધુમાં વધુ વિસ્તરણ થાય અને તે અનુસંધાને ‘હર ખેત કો પાની’ અને ‘મોર કોપ પર ડ્રોપ’ જેવા સૂત્રો સાકાર કરવાનો છે.
- પરંપરાગત કૃષિ વિકાસ યોજના : (PKVY) : 2015 માં અમલમાં મૂકવામાં આવેલી આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ ઓર્ગેનિક ફાર્મિંગનો છે. આ યોજના મુજબ ખેડૂતોને શ્રુપમાં કે કલસ્ટરમાં ઓર્ગેનિક ફાર્મિંગ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે અને તે માટે આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.
- ગ્રામીણ ભંડારણ યોજના : (GBY) : આ યોજનાનો હેતુ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કૃષિ ઉત્પાદન વર્ગીકૃત પેદાશ તથા નીપજકોને તેની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે તેવી રીતે સાચવવાનો છે.
- પશુધન વીમા યોજના : આ યોજના અંતર્ગત પશુધારકોને તેના પશુના મૃત્યુ સામે વીમા સહાય આપવામાં આવે છે. પશુધન અને તેની પેદાશોની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે તે આ યોજનાનો હેતુ છે.
- મત્સ્ય ઉદ્યોગ તાલીમ અને વિસ્તરણ યોજના : આ યોજનાનો હેતુ મત્સ્ય ઉદ્યોગનું કાર્યક્ષમ રીતે વિસ્તરણ થાય તે છે.
- સૂક્ષ્મ સિંચાઈ ભંડોળ : (MIF) કૃષિ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ અને તેના દ્વારા ખેડૂતોની આવક વધારવાના હેતુથી સરકાર દ્વારા વધુ વિસ્તારને સિંચાઈ હેઠળ લાવવા સૂક્ષ્મ સિંચાઈ યોજના માટે સહાય આપવામાં આવે છે.
- પ્રધાનમંત્રી કિસાન સન્માન નિધિ યોજના : આ યોજના મુજબ દરેક ખેડૂતને વાર્ષિક 6000 રૂપિયા બિનશરતી સહાય આપવામાં આવે છે.
- રાષ્ટ્રીય કૃષિ વિકાસ યોજના : રાજ્યના કૃષિ વિભાગને વધુ વ્યાપક રીતે કાર્યરત કરવા રાષ્ટ્રીય વિકાસ પંચે એક નવી વધારાની કેન્દ્રીય સહાયનું આયોજન કરેલ છે. જેના આધારે કૃષિ વિભાગે NADP તરીકે ઓળખાતી રાષ્ટ્રીય કૃષિ વિકાસ યોજનાની માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરેલ છે.

અહીં આપણે રાજ્ય તથા કેન્દ્રની કૃષિ સહાયની વિવિધ યોજનાઓની ચર્ચા કરી છે. કૃષિ વિકાસ માટે વિવિધ યોજનાઓ ખૂબ મહત્વની સાબિત થતી હશે એવું કહી શકાય.

7.6 સારાંશ : (Summary) :

ગુજરાતમાં વિશાળ પ્રદેશ પર કૃષિ કાર્ય થાય છે. આથી ગુજરાતના દરેક પ્રદેશમાં તેની જે સમસ્યાઓ રહેલી છે. તે કેટલીક સમાન છે તો કેટલીક જે તે પ્રદેશની. અહીં આપણે ગુજરાતમાં સમગ્ર પ્રદેશમાં કે મોટાભાગના પ્રદેશમાં કે કોઈ એક ખાસ પ્રદેશમાં જોવા મળતી કૃષિ સમસ્યાઓ તપાસી. આ સમસ્યાઓ ખેતીમાં વિકાસમાં અવરોધરૂપ હોય તેવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જો આ સમસ્યાઓમાંથી મોટા ભાગની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ થઈ શકે તો કૃષિ વિકાસ વધુ વેગવંતો બને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ભારતની જો વાત કરવામાં આવે તો કૃષિક્ષેત્રના ઝડપથી વિકસતા રાજ્યોમાં ગુજરાત રાજ્યનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકરણમાં કૃષિ વિકાસના નિર્દેશકો આ બાબત યોગ્ય હોય તેવો નિર્દેશ કરે છે. કૃષિ વિકાસમાં સરકારની ભૂમિકા ખૂબજ મહત્વની હોય છે. ગુજરાતની કૃષિમાં રાજ્યની અને કેન્દ્રની જુદી-જુદી કૃષિ યોજનાઓએ વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા

ભજવી છે. ખેડૂતોને વિવિધ રીતે સહાયક થવાનું તથા કૃષિ વિકાસ વધુ વેગવંતો બને તેવું સરકારનું વલણ યોજનાઓ દ્વારા રહેવા પામ્યું છે.

7.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words) :

- વાણિજ્ય ખેતી : (Commercial Farming): નફાને ધ્યાનમાં રાખી વ્યાપારી સ્વરૂપે આવક અને ખર્ચના અંદાજો મૂકી કરવામાં આવતી આધુનિક ખેતી એટલે વાણિજ્ય ખેતી.
- હાઈબ્રીડ બિયારણ : (Hybrid Seeds) : વધુ ઉપજ આપતું કે સુધારેલું બિયારણ
- પાક ફેરબદલી : (Crop Fairley) : ખેતીમાં એક જ પાક સતત વાવવાને બદલે એક પાક એક વખત લીધા બાદ તે જમીન ઉપર બીજી વખત બીજો પાક લેવો. એમ સમયાંતરે પાક બદલાતા રહેવા એટલે પાક ફેરબદલી.
- સૂકી ખેતી : જે પાકો વરસાદે કે માત્ર વરસાદથી લઈ શકાતા હોય તેવા પાકોની ખેતી એટલે સૂકી ખેતી.
- પાક પરિવર્તન : (Crop Transformation) : પરંપરાગત પાકોની જગ્યાએ વધુ વળતર આપતા પાકો લેવાની પ્રક્રિયા એટલે પાક પરિવર્તન.
- ખંડ વિભાજન : (Divide The Room) : ખેતીમાં માલિકની જમીનની તેના વારસદારો વચ્ચે વિભાગો પાડી વહેંચણી કરવામાં આવે તેને ઉપ વિભાજન કહેવાય છે.
- ઉપ વિભાજન : (Subdivision) : ખેતીમાં માલિકની જુદી-જુદી જગ્યાએ આવેલી જમીનની તેના વારસદારો વચ્ચે દરેક જગ્યાએ વિભાગો પાડી વહેંચણી કરવામાં આવે તેને ખંડ વિભાજન કહેવાય છે.
- સીમાંત ખેડૂત : જે ખેડૂત પાસે 0.5 હેક્ટરથી ઓછી જમીન હોય તેવા ખેડૂતને સીમાંત ખેડૂત કહે છે.
- અર્ધસીમાંત ખેડૂત : જે ખેડૂત પાસે 1 હેક્ટરથી ઓછી જમીન ઓય તેવા ખેડૂતને અર્ધ સીમાંત ખેડૂત કહે છે.
- અતિનાના ખેડૂત : જે ખેડૂત પાસે 2 હેક્ટર કરતાં ઓછી જમીન હોય તેવા ખેડૂતને અતિનાના ખેડૂત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- નાના ખેડૂત : જે ખેડૂત પાસે 4 હેક્ટરથી ઓછી જમીન હોય તેને નાના ખેડૂત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- મધ્યમ ખેડૂત : જે ખેડૂત પાસે 10 હેક્ટરથી ઓછી જમીન હોય તેને મધ્યમ ખેડૂત કહેવાય છે.
- મોટા ખેડૂત : જે ખેડૂત પાસે 10 હેક્ટરથી વધારે જમીન હોય તેને મોટા ખેડૂત કહે છે.

7.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

ક. વિસ્તૃત સવાલો :

1. ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રની વિવિધ સમસ્યાઓ વર્ણવો
2. ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસના નિર્દેશકો જણાવો

ખ. ટૂંકનોંધ સ્વરૂપના સવાલો :

1. ખેતી વિકાસને અસર કરતાં પરિબલો
2. કેન્દ્ર સરકારની કૃષિલક્ષી યોજનાઓ
3. રાજ્ય સરકારની કૃષિલક્ષી યોજનાઓ

ગ. યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

1. ગુજરાતમાં રોકડિયા પાકોનું વાવેતર.....
(અ) વધે છે. (બ) ઘટે છે. (ક) સ્થિર રહે છે. (ડ) વધઘટ થાય છે.
2. ગુજરાતમાં હલકા બિયારણનો ઉપયોગ.....
(અ) વધે છે. (બ) ઘટે છે. (ક) સ્થિર રહે છે. (ડ) વધઘટ થાય છે.
3. ગુજરાતમાં સિંચાઈની સગવડ....
(અ) પૂરતી છે. (બ) અપૂરતી છે. (ક) જરૂર કરતાં વધુ છે. (ડ) નહિવત છે.
4. કૃષિ પેદાશના ભાવોમાં શું થાય છે ?
(અ) સ્થિર રહે છે. (બ) નહિવત ફેરફાર (ક) ફેરફાર થતો નથી. (ડ) વિશેષ ફેરફાર
5. રાજ્યના ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં કૃષિક્ષેત્રે સાપેક્ષ ફાળો.....
(અ) વધે છે. (બ) ઘટે છે. (ક) સ્થિર રહે છે. (ડ) વધઘટ થાય છે.
6. દિન-પ્રતિદિન ગુજરાતના ખેડૂતોની સ્થિતિ
(અ) સુધરી છે. (બ) બગડી છે. (ક) ફેરફાર નથી થયો (ડ) કંગાળ થઈ છે.
7. કૃષિક્ષેત્રમાં ધિરાણ
(અ) વધ્યું છે. (બ) ઘટ્યું છે. (ક) સ્થિર રહ્યું છે. (ડ) વધઘટ થાય છે.
8. ગુજરાતની ખેતીમાં યાંત્રિકીકરણ
(અ) વિકસી રહ્યું છે. (બ) વિકસતું નથી (ક) સ્થિર છે. (ડ) અવિકસિત છે.
9. ગુજરાતની ખેતીમાં કઈ સત્તાની યોજનાઓ જોવા મળે છે ?
(અ) કંપની (બ) રાજ્યની (ક) કેન્દ્ર તથા રાજ્યની (ડ) એક પણ નહીં.
10. પ્રધાનમંત્રી પાક વીમા યોજના કઈ સત્તાની છે.
(અ) કેન્દ્રની (બ) રાજ્યની (ક) કેન્દ્ર તથા રાજ્યની (ડ) એક પણ નહીં.

7.8 સંદર્ભ : (References) :

1. Directorate of Agriculture, Gujarat State Gandhinagar
(<https://dag.gujarat.gov.in/estimate.htm>)
2. <https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/10-important-government-Schemes-agriculture-sector-divd-1593413-2019-08-30>
3. જોષી ભાસ્કર હ. (1991), ભારતનું કૃષિ ક્ષેત્ર : વિકાસ અને પડકારો
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ
4. વારોતરિયા આર.કે (2012), કૃષિ અર્થકરણ

5. સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા, 2006-07,2016-17 અને 2017-18

જવાબ : 1-અ 2-બ 3-બ 4-ડ 5-બ
6-અ 7-અ 8-અ 9-ક 10-અ

રૂપરેખા

8.0	ઉદ્દેશો
8.1	પ્રસ્તાવના
8.2	ગુજરાતના ઉદ્યોગો
8.3	સ્થાનીયકરણ
8.4	ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન
8.5	સારાંશ
8.6	તમારી પ્રગતિ ચકાસો
8.7	ચાવીરૂપ શબ્દો
8.8	કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો અને સંદર્ભ વાચન
8.9	તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

8.0 ઉદ્દેશો

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી આપણે સમજાવી શકીએ કે
- ગુજરાતના ઉદ્યોગો વિશેની સમજણ મેળવી શકીએ.
 - ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક સ્થાનીકરણ અંગેની સમજૂતી મેળવીશું.
 - ગુજરાતના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન અંગેના વલણોનો અભ્યાસ કરીશું.

8.1 પ્રસ્તાવના

કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશના ઝડપી આર્થિક વિકાસ કરવા માટે ઔદ્યોગિક વિકાસ અનિવાર્ય શરત છે. ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં પણ ઉદ્યોગક્ષેત્રનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ગુજરાતની કુલ GDP માં વર્ષ 2017-18ની માહિતી પ્રમાણે ઉદ્યોગોનો ફાળો 45% રહ્યો છે. આપણે અહીં પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ગુજરાતમાં આવેલા કેટલાક મહત્વના ઉદ્યોગો વિશે ચર્ચા કરીશું. તથા ગુજરાતમાં આ ઉદ્યોગોનું કેટલાક વિસ્તારોમાં સ્થાનીકરણ થયેલું જોવા મળે છે. તે ચર્ચા પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનું વલણ કેવું છે તે અંગે પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ગુજરાત ઉદ્યોગોપ્રધાન રાજ્ય કહી શકાય. દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યમાંથી ગુજરાત અલગ થયું તે સમયથી ઉદ્યોગોની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ જોઈએ તો ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે કાપડ ઉદ્યોગ, રસાયણ અને દવા ઉદ્યોગ, કચ્છના દરિયાકિનારે મીઠું (salt)

પકવવાનો ઉદ્યોગ વગેરે મુખ્ય કહી શકાય. આ સમયે ગુજરાતના સુરત, વલસાડ, વાપી, અમદાવાદ અને વડોદરામાં મુખ્યત્વે ઔદ્યોગિક વિકાસ થયેલો હતો.

આધુનિક સમયમાં સરકારની વિકાસાભિમુખ નીતિ, આધારમાળખાનો વિકાસ અને ગુજરાતી પ્રજાની ઔદ્યોગિક સાહસિકતાથી અનેક નવાં ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોનો પણ વિકાસ થઈ રહ્યો છે, જેમાં પ્રવાસન, હિન્દી ચલચિત્રો અને ટેલિવિઝન શ્રેણીઓનું શુટિંગ વગેરે ગણાવી શકાય.

સામાન્ય રીતે ઔદ્યોગિક એકમની સ્થાપના સ્થળ પ્રદેશની લાક્ષણિકતાના આધારે પ્રભાવિત થતી હોય છે, જેમ કે કાપડ ઉદ્યોગ માટે અનુકૂળ એવું કુદરતી વાતાવરણ, કાચામાલની સરળ, ઝડપી અને સસ્તી પ્રાપ્તિ, કુશળ, અર્ધકુશળ શ્રમિકોની ઉપલબ્ધતા વગેરે. તેમ છતાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક વિકાસ, ટેકનોલોજીમાં પરિવર્તન વગેરેને કારણે ભૂતકાળમાં અશક્ય લાગતા કેટલાક ઉદ્યોગો પણ ગુજરાતમાં શરૂ કરી શકાયા છે.

આ એકમમાં આપણે મુખ્યત્વે ત્રણ મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરવાનાં છીએ,

1. ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ ક્ષેત્રોનો પરિચય.
2. ગુજરાતના ઉદ્યોગોનો સ્થાનીયકરણનાં પાસાથી અભ્યાસ.
3. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસને સહાયક પરિબળો તથા અવરોધો.

8.2 ગુજરાતના ઉદ્યોગો

ગુજરાત રાજ્ય ઔદ્યોગિકવિકાસની પ્રક્રિયામાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આજથી વર્ષો પહેલા ગુજરાતમાં છુટા છવાયેલા અનેક ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો જોવા મળતા હતા આજે તો ગુજરાતમાં અનેક વિધ ઉદ્યોગો અને અનેક ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો જોવા મળે છે. અહીં આપણે ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે મહત્વના કેટલાક ઉદ્યોગો વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરીશું.

8.2.1 કાપડ ઉદ્યોગ

ગુજરાત રાજ્યના કુલ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં 6 ટકા હિસ્સો કાપડ ઉદ્યોગ ધરાવે છે. દેશના કુલ કપાસના ઉત્પાદનમાં ગુજરાત આયાત 35 ટકા અને નિકાસમાં 60 ટકા જેટલો હિસ્સો ધરાવે છે. જે સમગ્ર દેશમાં પ્રથમ ક્રમ ધરાવે છે. ડેનિમના ઉત્પાદનમાં સમગ્ર વિશ્વમાં ત્રીજા ક્રમે તથા ભારતમાં 65 થી 70 ટકાના ઉત્પાદન સાથે પ્રથમ ક્રમે જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં 860 થી પણ વધારે એકમો સ્થાપિત થયેલ જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં લઘુ ઉદ્યોગક્ષેત્રના 24 થી 28 ટકા મૂડીરોકાણ ઉત્પાદનની કિંમત રોજગારી કાપડ ઉદ્યોગમાં જોવા મળે છે.

કાપડ ઉદ્યોગ ભારતનો જૂનામાં જૂનો ઉદ્યોગ છે. જે ભારતીય અર્થતંત્રમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાતમાં પણ 1960ના સમયગાળા સુધી ઔદ્યોગિકક્ષેત્રે કાપડ તથા તેને સંલગ્ન ઉદ્યોગનું પ્રાધાન્ય વધુ જોવા મળતું હતું. ભારતમાં 1000 થી પણ વધુ કાપડની મિલો આવેલી છે. જે પૈકી લગભગ 700 કાંતણમિલો તથા બાકીની કાંતણ તથા વણાટકામ કરતી મિલો છે. સમગ્ર ભારતમાં સૌથી વધારે કાપડ ઉદ્યોગોનો વિકાસ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં થયો છે. ત્યારબાદ તામીલનાડુ, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ, રાજસ્થાન તથા કર્ણાટકમાં જોવા મળે છે.

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં સુતરાઉકાપડના ઉદ્યોગનું દેશનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર મુંબઈ છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં 118 કાપડની મિલો આવેલી છે. જે પૈકી 67 મિલો અમદાવાદમાં આવેલ છે. જે દેશમાં સૌથી વધારે છે. ગુજરાતની 118 મિલો પૈકી 91 મિલો સ્પિન્નિંગ અને વિવિંગની છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ બાદ સુરત, વડોદરા, ભાવનગર, રાજકોટ, પોરબંદર, ભરૂચ, પેટલાદ વગેરે મહત્વના કાપડ ઉદ્યોગના કેન્દ્રો છે.

8.2.2 રસાયણ ઉદ્યોગ :

ગુજરાતમાં રસાયણ ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. ગુજરાત 1663 કિલોમીટર લાંબો દરિયાકિનારો ધરાવે છે. તેથી મીઠાના ઉત્પાદન માટે અહીં અનૂકુળ આબોહવા છે. ગુજરાતમાં મીઠાનું 35 લાખ ટન ઉત્પાદન થાય છે. દેશના કુલ મીઠાના ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો કિસ્સો 60 ટકા જેટલો છે. ગુજરાતમાં મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ થવાના કારણે અહીં આલ્કલી ઉદ્યોગનો વિકાસ ઝડપી થયેલો જોવા મળે છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપ પોટેશિયમ, બ્રોમાઈડ, ક્લોરાઈડ, મેગ્નેશિયમ, ક્લોરાઈડ વગેરે જેવા રસાયણના ઉદ્યોગોનો વિકાસની સારી તક રહેલી છે. ગુજરાતમાં સોડાએશ ઉદ્યોગના વિકાસની સારી તક છે. આ ઉપરાંત બેન્ઝીન, ટાલ્યુતસ, જાયબીન જેવા પાયાના રસાયણો પ્રાપ્ત થવાથી બીજા કાર્બન રસાયણ ઉદ્યોગના વિકાસની પણ સારી એવી તક રહેલી છે, આ ઉપરાંત પેટ્રોકેમિકલના ઉદ્યોગના વિકાસના કારણે તેમાંથી ઘણી આડપેદાશો મેળવી શકાય છે.

ગુજરાતમાં વર્ષ 2005માં રસાયણ ઉદ્યોગના ચાલુ કારખાનાની સંખ્યા 3683 હતી. જે વધીને વર્ષ 2006માં 3720 થઈ હતી. જ્યારે વર્ષ 2005માં દૈનિક સરેરાશ કામદારોની સંખ્યા 158987 હતી. જે વધીને 2006માં 169321 વ્યક્તિઓ હતી.

ગુજરાતમાં રસાયણ ઉદ્યોગ સૌરાષ્ટ્ર અને તળગુજરાતમાં વધુ પ્રમાણમાં વિકસેલો જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જોઈએ તો દ્વારકા, મીઠાપુર, પોરબંદર, ધ્રાંગધ્રા, ભાવનગર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં વલસાડ, પારી, ઉધના, સુરતમાં રસાયણ ઉદ્યોગનો વિકાસ થયેલ જોવા મળે છે.

8.2.3 ફાર્માસ્યુટિકલ ઉદ્યોગો :

ગુજરાતમાં ફાર્માસ્યુટિકલ ઉદ્યોગનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો છે. આ ઉદ્યોગ શરૂઆતના સમયમાં આયાતી માલ પર આધારિત હતો. આજે ફાર્માસ્યુટિકલ ઉદ્યોગ માટે પ્રયોગશાળાની સગવડતાવાળા પાંચ વિભાગો વડોદરામાં આવેલ કેન્દ્ર પાસે કાર્યરત છે. જેમાં ફાર્માસ્યુટિકલ વિભાગ ફાર્મેકોનોમિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વડોદરામાં આવેલ કેન્દ્રમાં દવા, વિટામીન, એન્ટી બાયોટિક્સ વગેરેનું પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.

8.2.4 પેટ્રોકેમિકલ્સ ઉદ્યોગ :

ભારતમાં સૌ પ્રથમ પેટ્રોકેમિકલ્સના મોટા ઉદ્યોગોની શરૂઆત ગુજરાતમાં થઈ છે. આ ઉદ્યોગ ગુજરાતમાં વડોદરાથી દક્ષિણ ગુજરાતના દરિયાકિનારા સુધી ઝડપથી વિકસી રહેલો જોવા મળે છે. વડોદરા નજીક ગુજરાતની સૌ પ્રથમ કોયલી રિફાઈનરી અને ગુજરાત સ્ટેટ ફિટિલાઈઝર કંપનીની સ્થાપના કરવામાં આવી

પેટ્રોકેમિકલ્સ ઉદ્યોગમાં પ્રત્યેક વિદેશી મૂડીરોકાણ મેળવવા માટેની પ્રક્રિયા વધુ

સરળ બનાવવામાં આવી છે. પેટ્રોરસાયણ વસાહતો સ્પેશિયલ રસાયણ ઉદ્યોગોને માટે તૈયાર કરવાની તથા તેના માટે જરૂરી માળખાકીય સુવિધાઓને વિકાસ કરી દેશ અને વિદેશના ઉદ્યોગ સાહસીકોને ઉદ્યોગના વિકાસની પણ સારી એવી તક રહેલી છે. આ ઉપરાંત પેટ્રોકેમિકલના ઉદ્યોગોના વિકાસના કારણે તેમાંથી ઘણી આડપેદાશો મેળવી શકાય છે.

ગુજરાતમાં રિલાયન્સ દ્વારા જામનગર જિલ્લામાં રિલાયન્સ રિફાઇનરી અને તેની સાથે જોડાયેલો પેટ્રોકેમિકલ્સ પ્લાન્ટ આવેલો છે. અહીં કુડ ઓઇલનું શુદ્ધિકરણ કરવામાં આવે છે. આ રિફાઇનરી 33 મિલિયન ટન જેટલી વાર્ષિક ક્ષમતા ધરાવે છે. આ ઉપરાંત એસ્સાર કંપનીએ હાલમાં જામનગર પાસે વર્ષ 2006માં રિફાઇનરીની સ્થાપના કરી છે.

આમ ગુજરાતમાં પેટ્રોકેમિકલ્સ ઉદ્યોગનો વિકાસ પણ સારો થયેલો છે.

8.2.5 એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગ :

ગુજરાતમાં હાલ એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગનો ઝડપથી વિકાસ થઈ રહ્યો છે. ગુજરાત પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં લોખંડ અને કોલસો ન હોવા છતાં અન્ય રાજ્ય પાસેથી એ પ્રાપ્ત કરીને પણ અહીં નાની મોટી યંત્રસામગ્રી બનાવવાનો એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. આ ઉદ્યોગમાં સ્ટીલપાઇપ, સ્ટીલટયુબ, ડિઝલ, એન્જિન, વીજળીથી ચાલતી મોટર, વીજળીથી ચાલતા પંપ, પાણીના મીટર, વાહનો અને તેના જુદા-જુદા ભાગો વગેરે અનેક ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન આ ઉદ્યોગ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગનો વિકાસ લઘુ ઉદ્યોગ તરીકે વધુ પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે, ગુજરાતમાં 12 હજાર કરતા પણ વધુ એકમો એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગના સ્થપાયેલા છે. અમદાવાદ આ ઉદ્યોગનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે. ગુજરાતમાં કાપડ ઉદ્યોગનો સારો વિકાસનો સારો વિકાસ થયેલો હોવાથી, કાપડ ઉદ્યોગમાં વપરાતા મશીનનો ઉપયોગ આ ઉદ્યોગ માટે માંગનું સર્જન કરે છે. આમ આ ઉદ્યોગના વિકાસમાં કાપડ ઉદ્યોગ મદદરૂપ બને છે. અને અન્ય અનેક ઉદ્યોગોને એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગ જરૂરી સાધનો પુરી પાડીને તેમને વિકસાવવામાં મદદરૂપ બને છે. સમગ્રભારતમાં મશીનટુલ્સનું ઉત્પાદન કરતાં જાહેરક્ષેત્રના 115 મોટા ઔદ્યોગિક એકમો આવેલા છે, જે પૈકી ૬ એકમો ગુજરાતમાં આવેલા છે, આજે ગુજરાતમાં કુલ 2500 કરતાપણ વધુ એકમો મશીન ટુલ્સનું ઉત્પાદન કરે છે.

ગુજરાતમાં વોટર હીટર જેવા વીજળીક સાધનોનું ઉત્પાદન સુરતમાં થાય છે. તથા ડિઝલ એન્જિનો બનાવતું રાજકોટ સમગ્ર દેશનું અગત્યનું કેન્દ્ર ગણાય છે. આ ઉપરાંત ગ્રાસ પાર્ટ્સના ઉદ્યોગોનો વિકાસ જામનગરમાં જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગના એક ભાગરૂપે ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગ એક મહત્વનો ઉદ્યોગ છે. જે મૂડીરોકાણ, ઉત્પાદન અને રોજગારી પુરી પાડતો મહત્વનો ઉદ્યોગ છે. ગુજરાત રાજ્ય નિકાસ કંપની દ્વારા એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગની વિવિધ પેદાશો ના નિકાસ તરફ વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. જેથી આજે ગુજરાતમાંથી નાના પાયાના ઔદ્યોગિક એકમો દ્વારા બનાવવામાં આવતા મશીન, ટુલ્સ વિકસિત દેશો જેવા કે કેનેડા, જર્મની, ઓસ્ટ્રેલિયામાં નિકાસ થઈ રહી છે. ગુજરાતમાં હજુ સિરેમેક ઉદ્યોગની મશીનરી, ખેતીના ઓજારો, બિસ્કિટ બનાવવાની મશીનરી, પ્રિન્ટીંગ મશીનરી, પ્લાસ્ટિક પ્રોસેસિંગ મશીનરી, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગની મશીનરી, સીવવાના સંચા બનાવવાના ઉદ્યોગો વગેરે માટે અનેક શક્યતાઓ રહેલી છે.

8.2.6 રાસાયણિક ખાતરનો ઉદ્યોગ :

ખેતીએ વધુ ઉત્પાદન મેળવવા માટે રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં રાસાયણિક ખાતર બનાવવાનો ઉદ્યોગ સારો વિકસ્યો છે.

રાસાયણિક ખાતર બનાવવાના મોટા કારખાના કંડલા, બાજવા, કલોલ, સિકકા તથા હજીરામાં આવેલા છે. ઈ.સ 1962માં ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝ કંપનીની સ્થાપના સરકાર અને ખાનગી એમ સંયુક્ત સાહસથી કરવામાં આવી.

આ કારખાનામાં યુરિયા, એમોનિયા, ફોસ્ફોરિક એસિડ, એમોનિયમ ફોસ્ફેટ, સલ્ફ્યુરિક એસિડ, એમોનિયન સલ્ફેટ, વગેરેનું મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં ભારતીય ખેડૂત સહકારી ખાતર ઉદ્યોગ મંડળી જેને ટૂંકા નામથી 'ઈફકો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેનાં કારખાનાની સ્થાપના કંડલા અને કલોલમાં કરવામાં આવી છે. આ બંને કારખાના દ્વારા અંદાજે આઠ લાખ ટન રાસાયણિક ખાતરનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ભરૂચ પાસે ગુજરાત નર્મદાવેલી ફર્ટિલાઇઝ કંપની આવેલી છે. આ કારખાનાની ફ્યુલ ઓઇલ આધારિત વાર્ષિક 445500 ટન ક્ષમતાવાળો અમોનિયા પ્લાન્ટ તથા 5,94,000 ટનની ક્ષમતાવાળો યુરિયા પ્લાન્ટ છે. આમ ગુજરાતમાં રાસાયણિક ખાતરના ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

8.2.7 સિમેન્ટ ઉદ્યોગ :

ગુજરાતમાં સિમેન્ટ ઉદ્યોગનો વિકાસ પણ વધુ પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં લગભગ 41 જેટલી સિમેન્ટનું ઉત્પાદન કરતી ફેક્ટરીઓ આવેલી છે. જે પૈકી આઠ મોટી ફેક્ટરીઓ છે, અત્યાર સિકકા, દ્વારકા, પોરબંદર, સિદ્ધિગ્રામ, રાણાવાવ, અંબુજાનગર, જાફરાબાદ તથા કોડિનારમા મોટી કંપનીઓ સ્થપાયેલી છે. આ ઉદ્યોગમાટે જરૂરી કાચામાલ દરિયાકિનારે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તેનો વિકાસ થયો છે.

દરિયાકિનારાના વિસ્તારોમાં થયેલો જોવા મળે છે. ઉત્પાદન થાય છે. પોરબંદરમાં એસોસિએટેડ સિમેન્ટની ફેક્ટરી સ્થાપાયેલી છે.

સિમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ગુજરાત લિમિટેડ દ્વારા ગીર સોમનાથના સિદ્ધગામમાં પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટના કારખાના આવેલા છે. વર્ષે ૧ મિલિયન ટન જેટલી ઉત્પાદન માટે જી.આઈ.સી દ્વારા ઈ.સ 1987માં પ્લાન્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ કારખાનામાં 1,09,934 ટન સિમેન્ટનું ઉત્પાદન થાય છે.

રાણાવાવમાં જે.એમ.થાનકી તથા સરકારના સહયોગ દ્વારા સફેદ સિમેન્ટનું ઉત્પાદન કરવા માટે ગુજરાત હિમાલય સિમેન્ટ કંપનીના નામે વર્ષ 1983માં કંપનીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. જેમાં દિવસના 150 ટન સફેદ સિમેન્ટનું ઉત્પાદન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

આમ, ગુજરાત સિમેન્ટ ઉદ્યોગનો સારો વિકાસ અને વિસ્તાર થયેલો જોવા મળે છે.

8.2.8 સિરેમિક ઉદ્યોગ :

ગુજરાતમાં ઈ.સ 1912માં સૌ પ્રથમ સિરેમિક ઉદ્યોગની શરૂઆત થઈ હતી. ત્યારબાદ મોરબીમાં વર્ષ 1919માં પરશુરામ પોર્ટરીઝ સ્થાપના થઈ ત્યારબાદ આ

ઉદ્યોગનો વિકાસ ગુજરાતમાં થયો. થાનગઢમાં ઈ.સ 1924માં સેન્ટરી વેર્સનું એકમ શરૂ થયું. ત્યારબાદ શિહોર, ધાંગધ્રા, ભાવનગર, બિલિમોરા, વડોદરા, વીજાપુર, સંતરોડ, વલ્લભવિધાનગર વગેરે સ્થળોએ આ ઉદ્યોગના એકમોની સ્થાપના થઈ. આજે ગુજરાત આ ઉદ્યોગોના 730 એકમો આવેલા છે. જે પૈકી 99 ટકા એકમો લઘુઉદ્યોગ તરીકે કાર્યરત છે. જેનાં મેંગરોબી પિયા, ગ્લેઝદ ટાઈલ્સ, મોઝેક ટાઈલ્સ, કોટેલ કકરી, વગેરેનું ઉત્પાદન થાય છે. આ ઉપરાંત સેન્ટરી વેર્સ, ઈન્યુલેટર્સ, રિફ્રેક્ટરી ઇલેક્ટ્રિકલ સિરેમિક કેપેમીટર્સ, ટાન્સફોર્મર વગેરેનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

આમ ગુજરાતમાં સિરેમિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

8.2.9 ખાંડઉદ્યોગ :

ગુજરાતની ખેતીક્ષેત્ર સમૃદ્ધ હોવાથી અહીં ખેતી આધારિત અનેક ખેતઆધારિત ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો છે. જે પૈકી ખાંડ ઉદ્યોગ ખુબજ અગત્યનો ઉદ્યોગ છે. ગુજરાતમાં હાલમાં 25 જેટલી ખાંડની ફેક્ટરીઓ સહકારીક્ષેત્રે કાર્યરત જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં બારડોલી ખાતે ઈ.સ 1956-57માં સૌ પ્રથમ ખાંડનું કારખાનું સ્થાપવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાત કાપડ ઉદ્યોગ બાદ રોજગારી આપવામાં ખાંડ ઉદ્યોગ બીજા સ્થાને આવે છે. ગુજરાતમાં વર્ષ 2012-13માં 22.16 લાખ કિવન્ટલ જેટલું ખાંડનું ઉત્પાદન થયું હતું. આમ ગુજરાતમાં ખાંડ ઉદ્યોગ સારો વિકસ્યો છે.

8.2.10 ઘડિયાળ ઉદ્યોગ :

ગુજરાતમાં મોરબી ઘડિયાળ ઉદ્યોગ સારો વિકસ્યો છે. ઘડિયાળ ઉદ્યોગ માટે મોરબી દેશ અને દુનિયામાં જાણીતું છે. લગભગ 50 વર્ષ પહેલા ઘડિયાળ ઉદ્યોગનો પાયો મોરબીમાં નંખાયો હતો. તે દરમિયાન સૌ પ્રથમ એશિયન કલોક નામે ચાવીવાળા ઘડિયાળો બનાવવાનું શરૂ થયું હતું. ત્યારબાદ સાયન્ટિફ કલોક ચાવીવાળા ઘડિયાળો બનાવવાનું શરૂ કર્યું.

વર્ષ 1985 થી 1991 ના સમયગાળા દરમિયાન મોરબીમાં દિવાલ ઘડિયાળ બનાવવાના અનેક એકમો શરૂ થયા હતા. આજે ઘડિયાળનું ઉત્પાદન 126 જેટલા એકમો મોરબીમાં આવેલા છે. સમગ્ર દેશના કુલ બનતાં ઘડિયાળોના 85 ટકા ઘડિયાળ મોરબીમાં બને છે.

આમ, ગુજરાતમાં ઘડિયાળ ઉદ્યોગનો ખુબ સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે.

8.2.11 જહાજો બાંધવાનો અને જહાજો ભાંગવાનો ઉદ્યોગ :

આજે ગુજરાતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વધતો જતો હોવાથી જહાજોની માંગ વધતી જાય છે. તેથી જહાજો બાંધવાનો અને જહાજો ભાંગવાનો ઉદ્યોગ ખુબજ અગત્યનો છે. આ ઉદ્યોગ ગુજરાતમાં ઝડપથી વિકાસ પામી રહ્યો છે.

હાલ ગુજરાતમાં 10 જહાજવાડા આવેલા છે. જેની 1.11 મિલિયન ડેવેઈટ ટન (DWT) જેટલી ક્ષમતા છે.

ગુજરાતમાં અલંગ તથા સયાણમાં જહાજો ભાંગવાનો ઉદ્યોગ વિકસેલો જોવા મળે છે. દેશના કુલ જહાજ ભાંગવાનો ઉદ્યોગોમાં ગુજરાતનો હિસ્સો 90 ટકા જેટલો છે. જહાજો ભાંગવા માટેના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેની અનુકુળતાઓ અલંગ બંદર

પર સારી હોવાથી અહીં આ ઉદ્યોગ સારી રીતે વિકસ્યો છે. ઇ.સ 1982માં અલંગ યાર્ડની શરૂઆત થઈ ત્યારથી સતત વિકાસ સાધી રહ્યું છે.

વિશ્વનું સૌથી મોટું 'શીપબ્રેકિંગ યાર્ડ' અલંગનું છે, આમ ગુજરાત જહાજો ભાંગવાનો તથા જહાજો બનાવવાનો વિકાસ સારો થયેલો જોવા મળે છે.

8.3 સ્થાનીયકરણ

સ્થાનીયકરણનો શબ્દનો અર્થ એવો થાય કે કોઈ એક ઉદ્યોગનો વિકાસ કોઈ એક સ્થળે કેન્દ્રીત થાય છે. તેને સ્થાનીયકરણ કહે છે.

સ્થાનીયકરણ એટલે કે ઉદ્યોગના સ્થાનની સ્થળપસંદગી, અમુક ચોકકસ ઉદ્યોગ કોઈ અમુક ચોકકસ વિસ્તારમાં ઉદ્યોગનું સ્થાનિકરણ થયું છે. એમ કહેવાય.

ઔદ્યોગિક સ્થાનીયકરણનાં સંદર્ભમાં ગુજરાતની સ્થિતિ તપાસવામાં આવે તો ગુજરાતમાં મોટે ભાગે ઔદ્યોગિક સ્થાનીયકરણ મોટા શહેરો તરફ થયેલું જોવા મળે છે. તેનું કારણ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી માળખાગત સુવિધાઓ તથા સરકારની પ્રોત્સાહક નીતિ છે.

ગુજરાતમાં અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, રાજકોટ, જામનગર અને વાપી જેવા શહેરી વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગનું સ્થાનીયકરણ થયેલું જોવા મળે છે. ગુજરાત રાજ્યનો ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેનો પાયો વિસ્તૃત અને વૈવિધ્યપૂર્ણ જોવા મળે છે.

આઝાદી પહેલા ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ પ્રમાણમાં કેટલાક વિસ્તારો પૂરતો મર્યાદિત હતો. પણ આજે સમગ્ર ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે, તેમ છતાં પણ ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનું વિતરણ કેટલાક પ્રદેશો પૂરતું જ મર્યાદિત જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોની વહેંચણીની પદ્ધતિને તપાસવામાં આવે તો, ઉદ્યોગોનું સ્થાનીયકરણ કેટલાક પ્રદેશોમાં જ થયેલું જોવા મળે છે. મોટા પાયાના ઉદ્યોગોના સંદર્ભમાં આ બાબત વધુ જોવા મળે છે. જેમ કે ગુજરાતની 20 ટકા જેટલી ઔદ્યોગિક એકમો અમદાવાદમાં આવેલા છે. જેમાં ગુજરાતના કુલ ઔદ્યોગિક કામદારોના 50 ટકા કામદારોને રોજગારી પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ખેડા, વલસાડ, અંકલેશ્વર, હજીરા તથા વાપી જેવા ઔદ્યોગિક કેન્દ્રની આસપાસ ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ થયેલું જોવા મળે છે. આ બધા કેન્દ્રો મળીને એક ઔદ્યોગિક પટ્ટાનું નિર્માણ થયેલું જોવા મળે છે. એક લાંબી ઔદ્યોગિક પટ્ટી જોવા મળે છે. જે ખુબ અગત્યનો ઔદ્યોગિક પટ્ટો છે. આ પછી બીજો તેનાથી ઓછો અગત્યનો પટ્ટો ભાવનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર તથા જામનગર વગેરે જિલ્લાઓમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતના આ મહત્વપૂર્ણ વિસ્તારોમાંથી ગુજરાતમાં ૭૫ ટકા ઔદ્યોગિક કામદારોને રોજગારી પૂરી પાડે છે. સુરતમાં પરંપરાગત રીતે ચાલ્યા આવતા કુટિર ઉદ્યોગ તથા લઘુ ઉદ્યોગોનો વધુ વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. સુરતમાં આશરે 20 ટકા કામદારો લઘુ ઉદ્યોગોમાંથી રોજગારી મેળવે છે. ગુજરાતના આશરે 24 ટકા લઘુઉદ્યોગોના એકમો અમદાવાદ જિલ્લામાં છે. જે સમગ્ર રાજ્યમાં પ્રથમ સ્થાને છે. જ્યારે વડોદરામાં લઘુ તેમજ મોટાપાયાના ઉદ્યોગોની લગભગ એક સમાન વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. સુરતની જેમ જ ખેડા તથા આણંદમાં મોટા ઉદ્યોગોની તુલનાએ લઘુ ઉદ્યોગોનો વિકાસ મોટા પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ મધ્યમ જોવા મળે છે. ઔદ્યોગિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ અમદાવાદ, આણંદ, ખેડા, સુરત, વડોદરા વગેરે વધુ વિકસિત જોવા મળે છે. જ્યારે ડાંગ, ગાંધીનગર, બનાસકાંઠા,

અમરેલી, પંચમહાલ, દાહોદ, કચ્છ, મહેસાણા, પાટણ તથા જામનગર જિલ્લાઓમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની પ્રક્રિયા પ્રમાણમાં મંદ જોવા મળે છે. આમ, ગુજરાત ઉદ્યોગોનું અમુક વિસ્તારોના સ્થાનીયકરણ થવાથી ઔદ્યોગિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં અસમાન જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનાં સ્થાનીયકરણને અસર કરતાં પરિબલો:

પરંપરાગત રીતે જ્યારે સ્થાનીયકરણ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે ત્યારે જે તે પ્રદેશમાં ભૌગોલિક ઉદ્યોગ એકમની સ્થાપના અને તે પ્રદેશમાં ઔદ્યોગિક એકમોની સંખ્યા જેવી બાબતોના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે. તે સાથે અહીં એક અન્ય રીતે પણ સ્થાનીયકરણ અંગેની ચર્ચા કરી શકાય. જેમાં ગુજરાતમાં કયા પ્રકારના ઉદ્યોગોની સ્થાપના થઈ છે એટલે કે કઈકઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગોની સ્થાપના થઈ છે તે સંદર્ભમાં પણ વિચારી શકાય.

જે રીતે ગુજરાતમાં વર્ષ ૧૯૮૫ સુધી મુખ્યત્વે અમદાવાદ, મહેસાણા, સુરત, વડોદરા, વાપીના વિસ્તારોમાં જ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હતો તે રીતે આ ઉદ્યોગો ટેક્સટાઈલ, રસાયણો, ખનિજ આધારિત ઉદ્યોગો, પ્રેટોકેમિકલ્સ, જંગલ પેદશો તથા ચામડાંનાં ઉત્પાદનો સુધી સીમિત હતા. આમ, ભૌગોલિક તેમજ ઉત્પાદન વૈવિધ્યની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતનો પાયો સાંકડો હતો. ગુજરાતની ઓળખ ઔદ્યોગિક રાજ્ય તરીકેની હોવા છતાં ગુજરાતના બધા પ્રદેશોમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો ન હતો તેમજ વસ્તુ વૈવિધ્ય પણ ન હતું.

તે પછી ગુજરાત સરકારની વિકાસાભિમુખ ઔદ્યોગિક નીતિએ ઔદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના બાબતે ભૌગોલિક પાયો વિસ્તૃત કર્યો તથા ઉત્પાદનમાં પણ વૈવિધ્ય આવ્યું.

ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસના હેતુથી ગુજરાત ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ડેવલોપમેન્ટ એક્ટ, 1962 હેઠળ GIDC ની રચના કરવામાં આવી. Gujrat Industrial Development Corporation એટલે કે GIDC નું કાર્ય ઔદ્યોગિક વિસ્તાર ઓળખીને ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેનું આધારમાળખું ઊભું કરવાનું છે.

વર્તમાનમાં (વર્ષ ૨૦૨૦) ગુજરાતમાં કુલ ૨૦૨ GIDC એસ્ટેટ છે, જેમાંથી ૧૯૦ કાર્યરત છે તથા ૧૨ વિકાસની પ્રક્રિયા હેઠળ છે.

Geographical Distribution of GIDC Estate (સંખ્યા)

વિસ્તાર	સંખ્યા
કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર	72
મધ્ય ગુજરાત	54
અમદાવાદ અને ઉત્તર ગુજરાત	51
દક્ષિણ ગુજરાત	25

source:gidc.gujarat.gov.in

ગુજરાત સરકારના પ્રયત્નોથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, મધ્ય ગુજરાત જેવાં વિસ્તારોમાં પણ ઉદ્યોગોની સ્થાપના થઈ છે. આ વિસ્તારોમાં પરંપરાગત ઉત્પાદનો ઉપરાંત ફૂડ પ્રોસેસિંગ, ધાતુ આધારિત ઉદ્યોગોનો પણ વિકાસ થયો છે.

આમ, ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનું જે રીતે સ્થાનીયકરણ થયું છે તે જોતાં સ્થાનીયકરણને અસર કરતાં પરિબલો નીચે પ્રમાણે નોંધી શકાય:

1. રાજ્ય સરકારની વિકાસ અભિમુખનીતિ અને આધારમાળખાનો વિકાસ

2. કુદરતી સંપત્તિ અને ખનિજોની ઉપલબ્ધિનાં સ્થળે સ્થપાયેલા સિમેન્ટ તથા ઓઈલ રિફાઈનરી જેવા ઉદ્યોગો
3. ઉદ્યોગ સાહસિકોના વતન પ્રેમને આધારે સ્થપાયેલા ઉદ્યોગો જેમાં ટેક્સટાઈલ (કાપડ), રસાયણો વગેરે જેવા ઉદ્યોગોને લઈ શકાય.

આમ, ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનું સ્થાનીયકરણ કોઈ એક કારણાથી નહિ પરંતુ કુદરતી, સામાજિક તેમજ રાજકીય જેવાં અનેક કારણોથી અસર પામ્યું છે તેમ કહી શકાય.

8.4 ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન

કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશના આર્થિક વિકાસનો આધાર તેના ઘરગથ્થુ ઉત્પાદન પર રહેલો હોય છે. રાજ્યના ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં ત્રણક્ષેત્રનો ફાળો હોય છે. આ ત્રણ ક્ષેત્રો પૈકી કયા ક્ષેત્રનો ફાળો વધુ છે. તે જાણવું રાજ્યના આર્થિક વિકાસ માટે અગત્યનું છે. જો રાજ્યમાં અન્યક્ષેત્રોની તુલનાએ ઔદ્યોગિકક્ષેત્રનો હિસ્સો વધતો હોય તો તે રાજ્ય આર્થિક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તે રાજ્યનાં આર્થિક વિકાસનો નિર્દેશ કરે છે. આ સંદર્ભમાં ગુજરાતની વાત કરવામાં આવે તો ગુજરાતના કુલ ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં ઉદ્યોગક્ષેત્રનો હિસ્સો વધતો જાય છે. જે ગુજરાતી આર્થિક પ્રગતિ દર્શાવે છે. સમગ્ર ભારતમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો હિસ્સો 16.8 ટકા છે. આપણે અહીં ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના વલણોનો અભ્યાસ કરીશું.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન મૂલ્યના વલણો

વર્ષ	ઉત્પાદન (રૂા. કરોડ)
1960-61	3668
1970-71	1137
1980-81	7160
1990-91	27593
1992-93	41429
1993-94	46904
1994-95	62039
1995-96	84808
1996-97	87229
1997-98	110899
1998-99	113191
1999-00	118551
2000-01	127977
2001-02	147550
2002-03	182700
2003-04	207334
2004-05	260749
2005-06	307955
2006-07	372581
2007-08	448243
2008-09	508088
2009-10	642658
2010-11	806784
2011-12	998413
2012-13	1116395
2013-14	1230642

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ગુજરાત રાજ્યમાં વર્ષ 1960-61 થી 2013-14 સુધી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનું મૂલ્ય રૂા. કરોડમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જે જોતા જણાય છે કે ગુજરાતમાં વર્ષ 1960-61 થી 2013-14 સતત ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન મૂલ્યમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે. જે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ દર્શાવે છે.

8.5 સારાંશ

કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશના ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં ઉત્પાદનના અન્યક્ષેત્રોની સરખામણીમાં જ્યારે ઉદ્યોગક્ષેત્રનો હિસ્સો વધતો હોય તો કહી શકીએ કે તે દેશ કે પ્રદેશમાં ઔદ્યોગિકરણ થઈ રહ્યું છે. આમ કુલ ઘરગથ્થુ ઉત્પાદનમાં ઉદ્યોગોનો હિસ્સો તે આર્થિક વિકાસનો નિર્દેશ કરે છે. પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે ગુજરાતના કેટલાક ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોની ચર્ચા કરી જે ગુજરાતના ઔદ્યોગિકક્ષેત્રના વિકાસમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તથા આપણે જાણ્યું કે, ગુજરાતમાં અમુક વિસ્તારોમાં જ ઉદ્યોગોનું સ્થાનીયકરણ થયેલું જોવા મળે છે. તેથી ગુજરાતનાં જુદા-જુદા પ્રદેશો વચ્ચે ઔદ્યોગિક વિકાસમાં અસમાનતા જોવા મળે છે. તથા આપણે ગુજરાતના 1960-61 થી 2013-14 સુધીના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના વલણોનો પણ અહીં અભ્યાસ કર્યો તે જોતા જણાય છે કે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના મૂલ્યમાં સતત વધારો થતો જોવા મળે છે. જે દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ થઈ રહી છે.

8.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારથી લખો.

- (1) ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોના વિકાસનું વર્ણન કરો
- (2) ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોના સ્થાનીયકરણ વિશે ચર્ચા કરો

(ખ) નીચેના વિષયો પર ટૂંકનોંધ લખો.

- (1) ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનું ભૌગોલિક સ્થાનીયકરણ
- (2) ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનું વૈવિધ્ય

1. ભારતનો સૌથી જુનો ઉદ્યોગ કયો છે ?

.....

.....

.....

.....

2. દેશા કુલ મીઠાના ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો હિસ્સો કેટલો છે ?

.....

.....

.....

.....

3. ગુજરાતમાં વર્ષ 2006માં રસાયણ ઉદ્યોગના ચાલુ કારખાનાઓની સંખ્યા કેટલી હતી ?

.....

.....

.....

.....

4. ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ કંપનીની સ્થાપના ક્યારે થઈ હતી ?

.....

.....

.....

.....

5. ગુજરાતમાં સિરેમિક ઉદ્યોગની શરૂઆત ક્યારે થઈ હતી ?

.....

.....

.....

.....

6. ગુજરાતમાં કાપડ ઉદ્યોગ બાદ કયો ઉદ્યોગ સૌથી વધુ રોજગારી આપે છે?

.....

.....

.....

.....

7. ગુજરાતનું કયુ શહેર ડિઝલ એન્જિનો બનાવવા માટે સમગ્ર દેશનું અગત્યનું કેન્દ્ર છે ?

.....

.....

.....

.....

8. ઔદ્યોગિક સ્થાનીયકરણ એટલે શુ?

.....

.....

.....

.....

9. ગુજરાતમાં ઉદ્યોગનું સ્થાનીયકરણ મોટા ભાગે કયા થયેલું જોવા મળે છે ?

.....

.....

.....

.....

10. દેશના કુલ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો હિસ્સો કેટલો છે ?

.....

.....

.....

.....

8.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

1. ઉદ્યોગો : એકજ પ્રકારની ચીજવસ્તુ કે સેવાઓનું ઉત્પાદન કરતી પેઢીઓના સમૂહને ઉદ્યોગ કહે છે.
2. ઔદ્યોગિક સ્થાનીયકરણ : ઔદ્યોગિક સ્થાનિયકરણ એટલે કે ઉદ્યોગોની સ્થાપવાની સ્થળ પસંદગી, અમુક ચોકકસ ઉદ્યોગો કોઈ અમુક ચોકકસ વિસ્તારોમાં સ્થપાય છે. અને વિકસે છે. આથી તે વિસ્તારમાં ઉદ્યોગોનું સ્થાનિયકરણ થયું છે તેમ કહેવાય.
3. આર્થિક વિકાસ : ઉત્પાદન, આવક અને રોજગારીમાં વધારો તથા ટેકનોલોજીમાં આવતા પરિવર્તનો એટલે આર્થિક વિકાસ આર્થિક વિકાસ ગુણાત્મક પાસાઓનું સૂચન કરે છે.
4. ઉત્પાદન : વિશેષ આવક પ્રાપ્તિની અપેક્ષાથી ચીજવસ્તુ કે સેવાનું કુદરતી સર્જન, સ્વરૂપ પરિવર્તન, સ્થળાંતર કે પેકેજિંગમાં પરિવર્તન કરીને તૃષ્ટિગુણનું સર્જન કરવાની પ્રક્રિયાને ઉત્પાદન કહે છે.
5. ઘરગથ્થુ ઉત્પાદન : એક વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન દેશની અંદર ઉત્પાદિત થયેલ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું કુલ નાણાંકીય મૂલ્ય એટલે ઘરગથ્થુ ઉત્પાદન
6. જાહેરક્ષેત્ર : ચીજવસ્તુઓ તથા સેવાઓના ઉત્પાદનના એવા એકમોનો સમુહ કે જેની માલિકી સમગ્ર સમાજની હોય અને તેનું સંચાલન સરકાર દ્વારા થતું હોય તેને જાહેરક્ષેત્ર કહે છે.
7. ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો : એવા ઉદ્યોગો કે જે અન્ય અનેક ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે મહત્વનું યોગદાન પુરું પાડતા હોય તેવા ઉદ્યોગોને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
8. ઉદ્યોગક્ષેત્ર : ઉદ્યોગક્ષેત્ર ઉત્પાદનના ત્રણક્ષેત્રો પૈકીનું ક્ષેત્ર છે. જેમાં ખેતી સિવાયની વસ્તુના ઉત્પાદન કાર્ય જેમકે મેન્યુફેક્ચરિંગ વીજળી, બાંધકામ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

8.8 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો અને સંદર્ભ વાચન

1. ડૉ. મંજુલાબેન બી.દેવે-ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
2. ગીતા ચૌધરી -ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં નાના ઉદ્યોગોનો ફાળો-આદર્શ સાહિત્ય સદન
3. સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા 2018-19 ગુજરાત રાજ્ય
4. The Rupal Economy of Gujarat Issue Magical Bhagawanji Desai
5. Various Websites of Governemtn of Gujarat
6. Gujarat Infrastructure Development Board
7. Planning Commission and websites
8. Government of Gujarat Ministry of Agriculture and Industry
9. Ministry of commerce and Industry websites
10. gfdc.gujarat.gov.in/GIDC_At_A_Glance_Key_Indicators.html
11. ડૉ. મંજુલાબેન બી.દેવે ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ નવમી આવૃત્તિ 2016- યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય
12. ગીતા ચૌધરી ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો ફાળો પ્રથમ આવૃત્તિ-2011 આદર્શ સાહિત્ય સદન
13. Planning commission and SC websites
14. ASI-2016-17 મધ્યસ્થ આંકડાકીય કાર્યક્ષેત્ર, કોલકત્તા
15. રામ વારોતરિયા, અર્થશાસ્ત્રની એ.બી.સી.ડી 2009
16. ડૉ. નરેશ સી.પટેલ અર્થશાસ્ત્રના પારિભાષિક ખ્યાલો પ્રથમ આવૃત્તિ-2011 પાશ્વ પબ્લિકેશન
17. ડૉ. હરજીવન સુથાર ' ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્ર બીજી આવૃત્તિ -1995 યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય'

8.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. ભારતનો સૌથી જુનો ઉદ્યોગ કાપડ ઉદ્યોગ છે.
2. દેશના કુલ મીઠાના ઉત્પાદનમાં હિસ્સો 60 ટકા જેટલો છે.
3. ગુજરાતમાં વર્ષ 2006માં રસાયણ ઉદ્યોગના ચાલુ કારખાનાઓની સંખ્યા 3720 હતી.
4. ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ કંપનીની સ્થાપના વર્ષ 1962માં થઈ હતી.
5. ગુજરાતમાં સિરેમિક ઉદ્યોગની શરૂઆત વર્ષ 1912માં થઈ હતી.
6. ગુજરાતમાં કાપડઉદ્યોગ બાદ ખાંડ ઉદ્યોગ સૌથી વધુ રોજગારી આપે છે.
7. ગુજરાતમાં રાજકોટ શહેર ડિઝલ એન્જિનો બનાવવા માટે દેશનું અગત્યનું કેન્દ્ર છે.

8. સ્થાનિયકરણ એકટલે કે ઉદ્યોગોની સ્થાપવાની સ્થળપસંદગી, અમુક ચોકકસ ઉદ્યોગો કોઈ અમુક ચોકકસ વિસ્તારોમાં સ્થપાય છે. અને વિકસે છે. આથી તે વિસ્તારમાં ઉદ્યોગોનું સ્થાનિયકરણ થયું છે. તેમ કહેવાય.
9. ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોનું સ્થાનિયકરણ મોટા ભાગે મોટા શહેરો તરફ થયેલું જોવા મળે છે.
10. દેશના કુલ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો હિસ્સો 16.8 ટકા છે.

રૂપરેખા

9.0	ઉદ્દેશો
9.1	પ્રસ્તાવના
9.2	ઔદ્યોગિક વિકાસની તકો
9.3	ઔદ્યોગિક વિકાસના અવરોધો
9.4	ઔદ્યોગિક વિકાસ
9.5	સહાયક નીતિઓ
9.6	સારાંશ
9.7	ચાવીરૂપ શબ્દો
9.8	તમારી પ્રગતિ ચકાસો
9.9	કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો
9.10	તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
9.11	સંદર્ભ

9.0 ઉદ્દેશો

- પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસ પછી આપણે જાણી શકીએ કે,
- ગુજરાતની ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કેવી તકો રહેલી છે.
 - ગુજરાતના ઔદ્યોગિક માટે અવરોધક પરિબલો કયા છે?
 - ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસને ગતિ આપવા માટે કઈ કઈ નીતિઓ અમલમાં છે ?
 - ગુજરાતમાં એકંદરે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા કેવી છે?

9.1 પ્રસ્તાવના

કોઈપણ પ્રદેશનાં આર્થિક વિકાસ માટે ઔદ્યોગિક વિકાસ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવા માટે ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે મૂડીરોકાણ થાય તે જરૂરી છે. આ માટે સરકાર દ્વારા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે રોકાણકારોને રોકાણ કરવા માટે આકર્ષવા તથા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કામ કરતાં કામદારો માટે કેટલીક પ્રોત્સાહક યોજનાઓ કે નીતિઓનું ઘડતર કરવું જરૂરી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આ અંગે અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની સહાયક નીતિઓ, ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક

વિકાસની પ્રક્રિયા તથા ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી તકો અને તેનાં અવરોધક પરીબળો વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

9.2 ઔદ્યોગિક વિકાસની તકો

કોઈપણ પ્રદેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની તકો કેટલી છે, તે સરકારની ઔદ્યોગિક નીતિ, કાચા માલની ઉપલબ્ધતા, ધિરાણની સગવડ, ટેકનોલોજીકલ વિકાસ, યોગ્ય સંચાલન શક્તિ, કુશળ શ્રમદળ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર તથા યોગ્ય વહેંચણ વ્યવસ્થા વગેરે પર હોય છે.

હવે, આ તમામ પરિબળોને ગુજરાતના સંદર્ભમાં તપાસવામાં આવે તો ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની તકો કેવી છે. તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. આજે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની અનેક અનુકુળતાઓ રહેલી છે. જેથી અહીં અનેકવિધ ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારો થયેલો જોવા મળે છે.

9.2.1 કાચા માલની ઉપલબ્ધતાના સંદર્ભે રહેલી તકો :

કોઈપણ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જરૂરી કાચો માલ સ્થાનિક વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત થતો હોય તો જે તે ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે અનુકુળ બહે છે. ગુજરાતમાં ખેતી ક્ષેત્રે કપાસનું ઉત્પાદન સારુ થાય છે. સમગ્ર દેશમાં ગુજરાત કપાસના ઉત્પાદનમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. તેથી ગુજરાત દેશનાં કુલ કાપડનાં ઉત્પાદનમાં ૩૨% હિસ્સો ધરાવે છે. આમ અહીં કાપડ ઉદ્યોગ માટે કાચા માલની ઉપલબ્ધતા સારી હોવાથી કાપડ ઉદ્યોગનાં વિકાસ અને વિસ્તાર માટે એક સારી અનુકુળતા રહેલી છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાત મગફળીનો ઉત્પાદનમાં સમગ્ર દેશમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. ભારતનાં કુલ મગફળીના ઉત્પાદનમાં ૩૭% હિસ્સો ગુજરાતનો છે. તેથી અહીં મગફળીનાં પિલાણ અને તેલનો ઉદ્યોગનો સારો વિકાસ થયો છે. આમ, આ ઉદ્યોગ માટે કાચો માલ સરળતાથી પ્રાપ્ત થતો હોવાથી હજુ પણ સારી તકો રહેલ છે.

ગુજરાતમાં શેરડીનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં થાય છે. સમગ્ર દેશમાં શેરડીના ઉત્પાદનમાં ગુજરાત છઠ્ઠું સ્થાન ધરાવે છે. તેથી અહીં ખાંડ ઉદ્યોગનો વિકાસ સારો થયો છે. ગુજરાતમાં ખાંડ બનાવવાના ૨૭ કારખાના આવેલા છે. તથા ખાંડસરીની ૭૦ જેટલી ફેક્ટરીઓ આવેલી છે. આમ, ગુજરાતમાં ખાંડ ઉદ્યોગ માટે કાચા માલની ઉપલબ્ધતા સારી હોવાના કારણો ગુજરાતમાં ખાંડ ઉદ્યોગના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે સારી તકો રહેલી છે.

તમાકુના વાવેતર અને ઉત્પાદન માટે ચરોતર પ્રદેશ જાણીતો છે. આમ, અહીં તમાકુ સરળતાથી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી બીડી અને છીંકણી ઉદ્યોગોનો વિકાસ વધુ જોવા મળે છે. અને હજુ પણ આ ઉદ્યોગોનો વિકાસ વધુ જોવા મળે છે. અને હજુ પણ આ ઉદ્યોગોના વિકાસમાં સારી તકો રહેલી છે.

ગુજરાતમાં ડાંગરનું વાવેતર પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. ડાંગરના છોડ દ્વારા અનેક આડપેદાશો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે, ડાંગરની કુસકીમાંથી તેલ નીકળવાનો ઉદ્યોગ અને આ તેલ દ્વારા સાબુ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ વિકસ્યો છે. આજે તો કુસકીમાંથી નીકળેલ તેલનો ખાદ્ય તેલ તરીકે પણ ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં ડાંગરની કુસકીમાંથી ૭.૫ લાખ ટન જેટલું તેલ મેળવી શકાય તેમ છે. જે પૈકી ૪૦% જેટલાં તેલનો ખાદ્ય તેલ તરીકે તથા બાકીનાં તેલ સાબુ અને ફેટી એસીડ ઉદ્યોગનાં વિકાસ માટે સારી તકો રહેલ છે.

ગુજરાતમાં ફળફળાદીની ખેતીનો વિકાસ પાર વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ ફળોનાં રસને પેક કરવા તથા ફળોનો પાવડર બનાવવો તથા તેનો નિકાસ કરવાનાં ઉદ્યોગો પણ અહીં વિકસ્યા છે.

ગુજરાતમાં જંગલોમાંથી પ્રાપ્ત થતી પેદાશોમાંથી પણ અનેક ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો છે. અને બીજા અનેક ઉદ્યોગો વિકસવાની તક રહેલી છે.

ગુજરાતમાંથી જુદા-જુદા ભાગોમાંથી પ્રાપ્ત થતા જુદા-જુદા ખનિજો પણ ઉદ્યોગોને કાચો માલ પૂરો પાડી અનેક ઉદ્યોગોને વિકાસવવાની તકો પૂરી પાડે છે. ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત થતા ખનિજો પૈકી ધાતુમય કરતાં અધાતુમય ખનિજોનું પ્રમાણ વધુ છે. જેમ કે, ચિનાઈ માટી સિરામિક ઉદ્યોગ માટે ઉપયોગી છે, જે બનાંસકાંઠા મહેસાણા, રાજકોટ અને સુરેન્દ્રનગરમાંથી મળે છે. ગુજરાતમાં ચિનાઈ માટી પર આધારિત સિરામિક ઉદ્યોગ થાન, મોરબી, વાંકાનેર વગેરે કેન્દ્રો વિકસ્યા છે. આ ઉપરાંત ચૂનાનો પથ્થર અને ચિરોડી સિમેન્ટ ઉદ્યોગને કાચો માલ પૂરો પાડે છે. જે પણ ગુજરાતનાં જુદા-જુદા ભાગોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ ઉદ્યોગોને વિકસાવવામાં નવી તકનું સર્જન કરે છે.

ગુજરાતમાં ખનિજ તેલનો મોટો જથ્થો પ્રાપ્ત થતો હોવાથી અહીં ખનિજ તેલ પર આધારિત ઉદ્યોગોનાં વિકાસ માટે સારી તક રહેલી છે. જેવા કે રાસાયણિક ખાતર, પેટ્રોકેમિકલ્સ, રેઓન પ્લાસ્ટિક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાત વિશાળ દરિયાકિનારો ધરાવે છે. જ્યાં મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન મીઠાનું થાય છે. દેશમાં કુલ મીઠાનાં ઉત્પાદનમાં 78% હિસ્સો ગુજરાતનો છે. તેથી અહીં મીઠા આધારિત ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારો થયેલો છે. તથા મીઠા આધારિત ઉદ્યોગોનાં વિકાસ માટેની સારી તકો રહેલી છે.

આમ, ગુજરાતમાં ખેતપેદાશો, જંગલ સંપત્તિ, ખનિજ સંપત્તિ, વગેરે અનેક ઉદ્યોગોનો કાચો માલ પૂરો પાડીને તેમને વિકસાવવા માટે અનુકૂળતાનું સર્જન કરે છે, જે અનુકૂળતાઓ ઔદ્યોગિક વિકાસની નવી દિશાઓ ખોલે છે.

9.2.2 માનવશ્રમની ઉપલબ્ધતાના સંદર્ભમાં રહેલી તકો :

ઉદ્યોગોના વિકાસમાં માનવસંશાધનનું પણ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હોય છે. ગુજરાતમાં વસ્તીનું વિશાળ પ્રમાણ છે. તેમાં પણ યુવા વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ છે. તેથી ઉદ્યોગક્ષેત્રે કામ કરી શકે તે માટે પૂરતા પ્રમાણમાં માનવશ્રમ ઉપલબ્ધ બને છે. ગુજરાતમાં કુશળ અને બિનકુશળ બંને પ્રકારના માનવશ્રમ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતના ઉદ્યોગોમાં કામ મેળવવા માટે અન્ય પાડોશી રાજ્યોમાંથી મોટા પ્રમાણમાં લોકો અહીં આવે છે.

પેટ્રો-કેમિકલ્સ અને કોયલી રિફાઈનરી જેવા વધુ તકનીકી જરૂરિયાતવાળા ઉદ્યોગો માટે બીજા રાજ્યોમાંથી અથવા પરદેશમાંથી તકનીકી જ્ઞાન ધરાવતા નિષ્ણાંતોને બોલાવી તેમની મદદ મેળવવામાં આવે છે.

ગુજરાત પાસે વિશાળ પ્રમાણમાં માનવશક્તિનો ઉપલબ્ધ છે. તેથી મોટા કદના ઉદ્યોગો કે જ્યાં માનવશ્રમની ઓછી જરૂરિયાત રહે છે. તેની તુલનાએ લઘુઉદ્યોગો કે જ્યાં મોટા પ્રમાણમાં માનવશ્રમની જરૂરિયાત રહે છે. તેવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના ગુજરાત માટે વધુ અનુકૂળ બને છે. તેથી ગુજરાતમાં લઘુઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ સારો વધી રહ્યો છે. તેની સાથે ગુજરાત આજે મોટાકદના ઉદ્યોગોના વિકાસની દિશામાં પણ આગળ વધી રહ્યું છે. જેમ કે, જહાજો બાંધવાનો ઉદ્યોગ, આયર્ન ઉદ્યોગ વગેરે કામ કરી શકે તે ગુજરાતમાં આજે વિશાળ યુવા વસ્તીને ઔદ્યોગિક વિકાસને માટે તકમાં રૂપાંતર કરવા માટે વિવિધ ઉદ્યોગોમાં કામ કરી શકે તે માટે લોકોને તાલીમ આપવા

માટે ઘણાં ઈન્સ્ટિટ્યુટ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. જુદા-જુદા ઉદ્યોગોની માંગને અનુસાર દરેક જિલ્લામાં તાલીમ કેન્દ્રો કાર્ય કરે છે. જેના દ્વારા મોટી સંખ્યામાં કારીગરો તૈયાર કરી શકાશે જે ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસને ઝડપી બનાવશે.

9.2.3 બજારની ઉપલબ્ધતાના સંદર્ભમાં રહેલી તકો :

વિશાળ વસ્તીનું કદ એક તરફ ઉદ્યોગોને જરૂરી માનવશ્રમ પુરવઠો આપે છે. તો બીજી તરફ ઉદ્યોગોને વિશાળ બજાર પણ પુરુ પાડે છે. ગુજરાતમાં શહેરી વિસ્તારમાં લોકોની માથાદિઠ આવક વધુ છે. તેથી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો મોટોભાગ શહેરી વિસ્તારોમાં વેચાય છે. શહેરી વિસ્તારમાં લોકોની ખરીદશક્તિ વધુ છે. ગામડાઓમાં ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોનું પ્રમાણ વધુ છે. તેથી ગ્રામિણ વિસ્તારના લોકોની ખરીદ શક્તિ ઓછી છે. આમ છતાં, પણ ગુજરાતમાં કુલ જનસંખ્યાનું મોટું પ્રમાણ અને તેને કારણે ઔદ્યોગિક પેદાશને વિશાળ બજાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત અનેક ઔદ્યોગિક પેદાશોની નિકાસ પણ કરવામાં આવે છે, આમ ગુજરાતમાં જનસંખ્યાનું વિશાળ કદ વિશાળ બજારના રૂપમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે એક તક છે.

9.2.4 મૂડીની ઉપલબ્ધતાના સંદર્ભમાં રહેલી તકો :

ઔદ્યોગિક વિકાસને અસર કરતું એક પરિબળ મૂડી પણ છે. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી મૂડી પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતના મૂડીપતિઓ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરે છે. જેથી અહીં અનેક ઉદ્યોગોની સ્થાપના થઈ શકી છે. સંતુલિત ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકાર પણ ઔદ્યોગિકક્ષેત્રમાં મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરી રહી છે, તથા નવા રોકણોને આકર્ષવા માટે પણ અનેક પ્રયત્નો કરી રહી છે. ગુજરાતમાં વાયબ્રન્ટ ગુજરાત-ગ્લોબલ ઈન્વેસ્ટર્સ સમિટ દ્વારા વિશ્વના દેશોમાંથી મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણને આકર્ષવા માટેના પ્રયત્નો થાય છે. ખાનગી ઉદ્યોગ સાહસિકો પોતાના ઔદ્યોગિક એકમની સ્થાપના અને વિસ્તાર માટે સરળતાથી નાણાકીય ધિરાણ મળી રહે તે માટે, અનેક બેંક્સ નાણાકીય સહાય કરે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત નાણાકીય નિગમ (GSFC) ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમ (GIDC) પણ નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે નાણાકીય સહાય કરે છે. આમ, ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી મૂડી સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ જતી હોવાથી નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે એક સારી તક રહેલી છે.

9.2.5 રસ્તાઓ તથા વાહનવ્યવહારની સગવડના સંદર્ભમાં રહેલી તકો :

ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રસ્તાઓ અને વાહનવ્યવહારની સગવડો પણ અગત્યની છે. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના સ્થળે કાર્યોમાલ સરળતાથી પહોંચે તથા તૈયાર ચીજવસ્તુઓ બજાર સુધી સરળતાથી અને ઝડપથી પહોંચે તે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી છે. ગુજરાતમાં વાહનવ્યવહાર માટે માર્ગોનો સારો વિકાસ થયો છે.

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ નં 8, 14 અને 15 પસાર થાય છે. આ સિવાય રાજ્યકક્ષાના ધોરીમાર્ગ અને જિલ્લા અને ગ્રામકક્ષાના માર્ગોનો પણ સારો વિકાસ જોવા મળે છે, આ ઉપરાંત ગુજરાત વિશાળ દરિયાકિનારો ધરાવતું હોવાથી અહીં 43 જેટલા બંદરોનો વિકાસ થયો છે. આ ઉપરાંત નહીં એક આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનું તથા 13 જેટલા પ્રાદેશિક હવાઈમથકો આવેલા છે. રેલવેની પણ સુવિધા સારી જોવા મળે છે.

આમ, વાહનવ્યવહાર માટેનું યોગ્ય આંતરમાળખાનું નિર્માણ ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. જે નવા ઔદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના કરવા માટે એક સારી અનુકૂળતાનું નિર્માણ કરે છે. આમ વાહનવ્યવહારની સારી સુવિધા ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે એક સારી તક છે.

9.2.6 સરકારની નીતિના સંદર્ભમાં રહેલી તકો :

ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે સરકારની નીતિ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની સરકારની નીતિ જો યોગ્ય હોયતો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઝડપથી થાય છે. આ સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે સરકારની નીતિ વધુ અનુકૂળ જોવા મળે છે. જેથી પણ ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે સકારાત્મક વાતાવરણનું નિર્માણ થયેલ છે. જે અનેક ઉદ્યોગોના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે એક તક આપે છે.

આમ, આ તમામ પરિબળો ગુજરાતના વિકાસ માટે અનુકૂળ છે. જે ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે તકો પુરી પાડે છે.

9.3 ઔદ્યોગિક વિકાસના અવરોધો :

ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અનેક સારી અનુકૂળતાઓ એક તકનું સર્જન કરે છે. તો બીજી બાજુ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કેટલીક પ્રતિકૂળતાઓ કે અવરોધો પણ જોવા મળે છે. આમ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રહેલ અવરોધોને સમજ્યા પછી તે કઈ રીતે દૂર કરી શકાય તેનો વિચાર કરી શકાય. ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસના કેટલાક અવરોધો આ પ્રમાણે છે.

ઉદ્યોગો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા કોલસાની ગુજરાતમાં અછત છે. મર્યાદિત માત્રામાં લિગ્નાઈટ કોલસો મળે છે. તેનું પણ ઉત્પાદન ઓછું છે. અન્ય પેદાશો કે જ્યાં કોલસો વધુ છે. તે પ્રદેશો બિહાર અને બંગાળ છે. જે ગુજરાતથી ખુબ દૂર આવેલા હોવાથી ત્યાંથી કોલસો મેળવવો મોંઘો પડે છે. અને તે પણ સમયસર મેળવી શકાતો નથી. જેથી તેની અસર ઔદ્યોગિક વિકાસ પર થાય છે, જેથી કેટલાક ઉદ્યોગોના વિકાસની ગતિ મંદ પડે છે.

ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે વીજળી જરૂરી છે. વીજ શક્તિનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં જરૂરિયાત કરતાં અછું છે. જેથી ઔદ્યોગિકક્ષેત્રે વીજળી પૂરતી ન મળતા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ઓછું રહે છે.

ગુજરાત રાજ્ય શરુઆતથી જ ઔદ્યોગિક વિકાસને મહત્વ આપતું રાજ્ય રહ્યું છે. પ્રજાની ઉદ્યોગ સાહસિકતા, કુનેહ અને વિકાસ અભિમુખ રાજકીય નીતિઓથી ગુજરાત ઉદ્યોગોમાં અગ્રેસર રહ્યું છે. ગુજરાતમાં દેશનો સૌથી ઓછો બેરોજગારી દર છે. (૧.૮% વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦) તે આ પ્રદેશના વિકાસનો પરિચય આપે છે. આ બધું જણાવે છે કે સામાન્ય રીતે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેના અવરોધો નથી. નાણાકીય, માળખાગત વગેરે સુવિધાઓ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેનો પાયો તૈયાર કરે છે. તેમ છતાં ઉદ્યોગ જગત સાથે સંકળાયેલ વર્ગ જેમ કે રોકાણકારો, ઊત્પાદકો, કર્મચારીઓ તથા નીતિ નિર્માતાઓના અનુભવોને આધારે ઉદ્યોગોના ભાવિ વિકાસ માટે કેટલાક પડકારો જરુરથી છે. જેને આ પ્રમાણે સૂચિબદ્ધ કરી શકાય.

1. શ્રમિકોનું સ્થળાંતર :

NSSOના રીપોર્ટ પ્રમાણે સમગ્ર ભારતની તુલનાએ ગુજરાતમાં લોકોનું સ્થળાંતર સૌથી વધુ થાય છે. વળી, આ સ્થળાંતર એક થી બીજાં રાજ્યમાં થવાને બદલે ગુજરાતમાં જ આંતરિક સ્થળાંતર થાય છે. આ કારણોસર ગુજરાતમાં શહેરીકરણનો દર પણ સૌથી ઊંચો છે. વધુને વધુ લોકો ખેતીથી બિન-ખેતી ક્ષેત્ર તરફ જાય છે. ભારતના ૭૦% લોકોની સામે ગુજરાતના ૫૦% લોકો ખેતીક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા છે. આમ, શહેરો પર વસ્તીનું વધારે ભારણ આવવાથી શહેરીકરણની સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.

આના ઉપાય તરીકે સ્થાપિત ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રો સિવાયના ક્ષેત્રોમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવાને તથા ખેતીના વ્યવસાયને આકર્ષક બનાવી શકાય.

2. નાના ઉદ્યોગોએ સહન કરવી પડતી સ્પર્ધા :

સાધન પ્રચૂર વિસ્તારોમાં ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મોટા ભાગે કેન્દ્રિત થયો હોવાને કૃષિ તેમજ અન્ય પ્રાકૃતિક વિશેષતા ધરાવતા વિસ્તારોની ઉપેક્ષા થઈ છે. આમ, થવાથી મશીન ટૂલ્સ, ઇલેક્ટ્રિકનાં સાધનો વગેરેનાં નાનાં ઔદ્યોગિક એકમોએ મોટાં એકમોની આર્થિક અને બજાર ક્ષેત્રે સ્પર્ધાનો સામનો કરવો પડે છે.

3. જમીન સંપાદન અંગેના વિવાદો :

વિવિધ ઉપયોગો માટેની જમીન અંગેના વિવાદો ઔદ્યોગિક વિકાસને આડે આવતી આધુનિક અને વર્તમાન સમસ્યા છે. કચ્છ અને ભાવનગર જિલ્લામાં ખેતી માટેની અને ગોચર જમીન અંગેના વિવાદો, જમીન માલિકી અંગેના વિવાદો વગેરે સ્પષ્ટ ન હોવાને કારણે ઔદ્યોગિક વિકાસ અવરોધાય છે.

ઉદ્યોગો દ્વારા ઊભી થયેલી સમસ્યાઓ :

- નીચું વેતન, વધારે કામ અને સામાજિક સુરક્ષાના અભાવમાં શ્રમિકોનું શોષણ થાય છે.
- ઉદ્યોગો દ્વારા ખેતીની અમૂલ્ય જમીન નીચા ભાવે ખરીદવામાં આવે છે, જે ખેતી ઉત્પાદન પર ભવિષ્યમાં નકારાત્મક અસરો ઊભી કરનાર નીવડી શકે.
- અન્ય રાજ્યોમાંથી સ્થળાંતરિત થઈને આપેલા ઔદ્યોગિક શ્રમિકોના વસવાટ, તેમનાં બાળકોનું શિક્ષણ વગેરે સામાજિક પ્રશ્નો પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે.
- ગીચ ઝુંપડપટ્ટી, હવા, પાણી, અવાજ અને જમીનનું પ્રદૂષણ ગુજરાતની સામાન્ય સમસ્યાઓ છે.
- ખેતી ક્ષેત્રનો વિકાસ એ ઔદ્યોગિક વિકાસની પૂર્વશરત છે. તેના પ્રત્યે ઓછું ધ્યાન અપાય છે.
- રાજ્યમાં મોટાં અને મધ્યમ એકમોની તુલનાએ રોજગારપ્રધાન નાનાં એકમોનો વિકાસ થતો જોવાયો નથી.
- ગુજરાતમાં અનિયંત્રિત અને બિનઆયોજિત ઔદ્યોગિક વિકાસથી કુદરતી વનપ્રદેશોનો તથા પ્રાણીજગતનાં જૈવ વૈવિધ્યનો નાશ થઈ રહ્યો છે.

કુદરતી ચક્રનું ખોરવાવું અનિયમિત વરસાદ, ચક્રવાત, તાપમાનમાં અનિયમિતતા વગેરે અનુભવાઈ રહ્યાં છે.

9.4 ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ :

ગુજરાત ભારતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આજથી પૂર્વે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ છુટો છવાયેલો જોવા મળતો હતો, પરંતુ 1960 પછી ગુજરાત જ્યારે 1 મે 1960ના અલગ રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી ગુજરાતના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું સમગ્રચિત્ર બદલાઈ ગયેલું જોવા મળે છે. આજે ગુજરાતના ઔદ્યોગિકક્ષેત્ર વૈવિધ્યપૂર્ણ રીતે ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે.

ગુજરાતના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસની વાત કરવામાં આવે તો, ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિકક્ષેત્રે પાશ્ચાત્ય ટેકનોલોજીનો પ્રવેશ 1851 પહેલાથી શરૂ થઈ ગયેલ છે.

ગુજરાતમાં રૂની કાંતણ અને વણાટ મિલની સ્થાપના ઇ.સ 1854માં થઈ હતી. તથા અમદાવાદમાં ઇ.સ 1858 માં રણછોડલાલા છોટાલાલે અમદાવાદ સ્પિન્નિંગ એન્ડ વિવિંગ કંપની સ્થાપી અને આમ પ્રથમ મિલની સ્થાપના 1861માં થઈ વર્ષ 1870 પછી કાપડ ઉદ્યોગમાં વધુ રોકાણો થવાથી, અમદાવાદમાં કાપડની મિલોની સંખ્યામાં વધારો થયો

સ્વતંત્રતા બાદ ગુજરાતમાં ભારે ઉદ્યોગો પેટ્રોલિયમ રીફાઈનરી તથા રસાયણ ઉદ્યોગો વગેરે જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા સ્થાપવામાં આવ્યા. અને તેની સાથે નાના તથા મધ્યમ કક્ષાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ માટે પણ સરકારે પ્રોત્સાહન પગલાઓ લીધેલા છે. સરકારે ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ઔદ્યોગિક વસાહતોની સ્થાપના જમીન, વીજળી, તથા કર રાહત વગેરે પગલાઓ દ્વારા સરકારે ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવામાં પ્રયત્નો કર્યા છે.

વર્ષ 1980 બાદ મિલ ઉદ્યોગની પડતી થતા આ વર્ષોમાં પાવરલૂમ, રસાયણ ઉદ્યોગો, હીરાના પોલિસિંગ ઉદ્યોગ, તથા નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ અમદાવાદમાં થયો. તથા સુરત 1980 પછી ગુજરાત રાજ્યનું ઝડપથી વિકસતું ઔદ્યોગિક શહેર બન્યું આ ઉપરાંત વડોદરામાં રિફાઈનરી પેટ્રોકેમિકલ રસાયણ ઉદ્યોગ, કાચા ઉદ્યોગો વગેરેનો સારો એવો વિકાસ થયેલો છે. આ ઉપરાંત ખેતી માટેની મશીનરી માટેના ઉદ્યોગોનો વિકાસ રાજકોટ ખાતે જોવા મળે છે.

આમ, સમયની સાથે ગુજરાત રાજ્યનો ઔદ્યોગિક વિકાસ વધતો થયો છે. આજે સમગ્ર ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ ગુજરાત રાજ્ય મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. હાલ, સમગ્ર ભારતમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનક્ષેત્રે ગુજરાત 16.8 % જેટલો ફાળો આપે છે.

ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસના વલણો
ઉદ્યોગોની વાર્ષિક મોજણીના પરિણામો-કારખાના વિભાગ, બધા ઉદ્યોગો ગુજરાત
રાજ્ય

અ.ન	વર્ષ	કારખાના ઓની સંખ્યા	કાર્યશીલ મૂડી (રૂા. કરોડ)	ઉત્પાદક મૂડી (રૂા. કરોડ)	રોજગાર મેળવેલ વ્યક્તિઓ (સંખ્યા)	ઉત્પાદન (રૂા. કરોડ)	ચોખ્ખું ઉમેરાયેલુ મૂલ્ય (રૂા. કરોડ)
1	1980-81	11208	1289	3973	699427	7160	1139
2	1990-91	10943	2839	15937	675447	27593	4468
3	1995-96	13770	16578	73286	956644	84808	17621
4	2000-01	14090	15328	87416	752013	127977	16856
5	2005-06	14055	28262	147801	887511	307955	47872
6	2006-07	14327	36602	168227	983922	372581	47952
7	2007-08	15107	51121	196521	1045475	448243	62108
8	2008-09	14863	56687	229054	1125543	508088	60417
9	2009-10	15576	58956	299337	1159239	642658	90028
10	2010-11	21282	79207	351173	1295334	806784	89448
11	2011-12	22220	77377	390123	1383773	998413	87691
12	2012-13	22587	94994	421119	13638328	1116395	118876
13	2013-14	22876	85524	468178	1372669	1230642	128420
14	2014-15	23433	63253	500955	1462206	1270125	169668
15	2015-16	24426	55502	585799	1563868	1154040	180005
16	2016-17	25966	26626	659667	1634566	1222201	165433

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ માહિતી ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસનો નિર્દેશ કરે છે. ગુજરાતમાં વર્ષ 1980 થી 81 થી 2016-17ના સમયગાળા દરમિયાન ઉદ્યોગક્ષેત્રે કારખાનાઓની સંખ્યા કાર્યશીલ મૂડી, ઉત્પાદક મૂડી, રોજગાર મેળવેલ વ્યક્તિઓની સંખ્યા, ઉત્પાદન વગેરે થયેલો વધારો દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

9.5 સહાયક નીતિઓ :

ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઉદ્યોગોને સહાયક એવી પ્રોત્સાહક નીતિ ખુબજ અગત્ય ધરાવે છે. અહીં ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની કેટલીક સહાયક નીતિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

9.5.1 સ્ટાર્ટઅપ ઈનોવેશન :

ગુજરાત સરકારે સ્ટાર્ટઅપના વિચારને સૌ પ્રથમ વેગ આપેલ છે. જે ઉદ્દેશ સમાજમાં લોકોનું જીવનધોરણ ઉંચું લાવવા માટે ઉદ્યોગક્ષેત્રે સંશોધન અને નવીનતમ ફેરફાર પ્રત્યક્ષ રીતે ફાળો આપે તે મેળવવા તથા યુવા કામદારો ઉત્સાહી માનસનો લાભ લેવા માટે.

9.5.2 સંશોધન અને વિકાસ :

ખાસ કરીને નાના અને મધ્યમકદના ઔદ્યોગિક એકમની વૃદ્ધિ માટેના સંશોધન અને વિકાસ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા ખાનગીક્ષેત્રના ઉદ્યોગો ઔદ્યોગિક એસોસિએશન અને નામાંકિત સંસ્થાઓને સંશોધન અને વિકાસ

માટે પ્રોત્સાહન આપે છે.

9.5.3 ગુજરાત ટેક્ષટાઈલ પોલીસી-2012 :

સરકારના ઉદ્યોગ અને ખાણ વિભાગ દ્વારા ગુજરાત ટેક્ષટાઈલ પોલીસી 2012 જાહેર કરી છે, જે અંતર્ગત કોટન સ્પીનીંગ એકમોને પ્રોત્સાહન કરવાના હેતુથી વ્યાજ સહાય તથા અન્ય યોજનાઓ જાહેર કરેલ છે, જો કે આ યોજનાનો સમયગાળો 03/09/2019 ના રોજ પૂર્ણ થયેલ છે. પરંતુ તે પરત્વેના કલેઈમની કાર્યવાહી ચાલુ છે.

9.5.4 ગુજરાત ગારમેન્ટ એન્ડ એપેરલ પોલીસી-2017 :

આ યોજના અંતર્ગત વ્યાજ સહાય પાવર હરીફ, પેરોલ સહાય, જી.આઈ.ડી.સી દ્વારા પ્લગ અને પ્લે સિસ્ટમ, ડોમિટરીજ માટે સહાય, સ્કીલ ડેવલોપમેન્ટ તથા મેગા એપેરલ પાર્કની સ્થાપના કરવા માટે સહાય વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

9.5.5 ઈન્ટીગ્રેટેડ સ્કીલ ડેવલોપમેન્ટ (ISDS) :

આ યોજના અંતર્ગત કૌશલ્ય વિકાસ તાલીમ માટે વર્ષ 2018-19માં રૂ. 56.60 લાખની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. આ યોજના હેઠળ ટેક્ષટાઈલક્ષેત્રનો વિકાસ કરવા માટે 25 ટકા ગુજરાત સરકાર અને 75 ટકા ભારત સરકાર વચ્ચે ખર્ચની વહેંચણી કરવામાં આવી છે.

9.5.6 લેબર ઈન્ટેન્સીવ ઈન્ડસ્ટ્રીઝને સહાય-2015 :

આ યોજના અંતર્ગત વ્યાજ સહાય, વેટ કન્સેશન, પે રોલ સહાય જેવી અલગ-અલગ સહાય કરવામાં આવે છે. આ યોજના 31/12/19 સુધી અમલી છે. વર્ષ 2018-19 માં આ યોજના પાછળ રૂ. 10 કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

9.5.7 વાયબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ સમીટ-2019 :

૯ મી વાયબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ સમીટ-૨૦૧૯ નું આયોજના ૧૮ થી ૨૦ જાન્યુઆરી ૨૦૧૯ દરમિયાન કરવામાં આવેલ હતું. આ સમીટનો મુખ્ય હેતુ નવા ભારતની રચના કરવાનો હતો, વાયબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ ઈન્વેસ્ટર્સ સમીટ-૨૦૦૩ થી ૨૦૧૯ દરમિયાન કુલ ૧૦૪૮૭૨ પ્રોજેક્ટો માટે એમ.ઓ.યુ તથા ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ઈન્ટિન્શન ફાઈલ કરવામાં આવેલ છે. ૩૧મી માર્ચ ૨૦૧૯ સુધીની સ્થિતિએ નોંધાયેલ પ્રોજેક્ટ પૈકી ૪૮૫૪૦ પ્રોજેક્ટ ઉત્પાદનમાં ગયેલ છે. આ પ્રોજેક્ટસ અંતર્ગત કુલ ૨૨૮૨૦૮૪ જેટલી રોજગારી ઉભી થયેલ છે.

9.5.8 ઔદ્યોગિક આંતર માળખાકીય સુવિધા સહાય યોજના :

ઉદ્યોગોની જરૂરિયાતો મુજબ રાજ્ય સરકારે આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશ્યથી અનેક પગલાઓ લીધેલ છે. ગુજરાત સરકારે જાહેર કરેલ ઔદ્યોગિકનીતિ ૨૦૧૫ માં ઉદ્યોગના વિકાસ માટે કેટલીક આંતરમાળખાકીય સવલતો જેવી કે વીજળી, રસ્તાઓ, સંદેશાવ્યવહાર, પ્રદૂષણ નિયંત્રણ વગેરે જરૂર પ્રમાણમાં મળે તે માટે પ્રોત્સાહન યોજના અમલમાં મુકવામાં આવેલી છે. ગુજરાતમાં નવી આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓનું નિર્માણ કરવા માટે તેમજ હાલની આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓના અપગ્રેડેશન માટે સરકાર દ્વારા આંતરમાળખાકીય સહાય યોજના અમલમાં મુકવામાં આવેલ છે.

9.5.9 ગુજરાત ઔદ્યોગિક પોલીસી-2015 અંતર્ગત ઔદ્યોગિક પાર્કને નાણાકીય સહાય યોજના :

આ યોજના હેઠળ ઔદ્યોગિક પાર્કને મકાન અને આંતરમાળખાકીય સુવિધાના

કુલ ખર્ચના 25 ટકા લેખે મહત્તમ 20 કરોડની સહાય આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

આ યોજના અંતર્ગત ખર્ચના 25 ટકા તથા મહત્તમ 20 કરોડ સુધીની સહાય છાત્રાલય તથા શયનગૃહ માટે આપવામાં આવશે.

સ્ટેટ લેવલ એમ્પાયર્ડ કમિટી દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવેલ ઔદ્યોગિક પાર્ક માટે જમીનની ખરીદી કરવા માટે ડેવલોપરને સ્ટેમ્પ ડ્યુટીના 100 ટકા રિએમ્બર્સમેન્ટ તથા સ્વતંત્ર એકમ માટે પ્લોટ ખરીદવા માટે સ્ટેમ્પ ડ્યુટીના 50 ટકા રિએમ્બર્સમેન્ટ આપવાની જોગવાઈ છે.

9.5.10 ગુજરાત ઔદ્યોગિક પોલીસી-2015 અંતર્ગત લોજીસ્ટીક પાર્કને નાણાકીય સહાય યોજના

આ યોજના હેઠળ નવા લોજીસ્ટીક પાર્કને માટે મકાન તથા માળખાકીય સુવિધાના કુલ મૂડીરોકાણના 25 ટકા લેખે લોન તથા મહત્તમ રૂ. 15 કરોડ સુધીની સહાય આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

9.5.11 જી.આઈ.ડી.સી દ્વારા માઈક્રો સ્મોલ એન્ટરપ્રાઈઝ અર્થે ઔદ્યોગિક વસાહત વિકસાવવા માટે નાણાકીય સહાય યોજના :

આ યોજના હેઠળ સ્ટેટ લેવલ એમ્પાયર્ડ કમિટી દ્વારા નક્કી કરેલ ફાળવણીના 50 ટકા સહાય સીધી જી.આઈ.ડી.સી ને આપવાની રહેશે.

9.5.12 મીઠા ઉદ્યોગોનો વિકાસ તથા અગરિયાઓ માટેની કલ્યાણકારી યોજના :

મીઠાના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે રસ્તા બનાવવા, સાધન ખરીદવા, કુદરતી આપત્તિ સામે પ્લાન માટે તથા સોલર પમ્પ સિસ્ટમ ખરીદવા માટે 80 ટકા સબસીડી તથા અન્ય કાર્ય માટે સહાય આપવામાં આવે છે. તથા અગરિયાઓના લાભ માટે કલ્યાણકારી યોજનાઓ જેમ કે, પીવના પાણીની સુવિધા, સોલર લાઈટસ, શિક્ષણ માટેની સુવિધા, આરોગ્ય સેવાઓ વગેરે અનેક કલ્યાણકારી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ યોજના માટે વર્ષ 2018-19 દરમિયાન રૂ. 1000 લાખની બજેટમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

9.5.13 ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમ :

ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપેલ ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમ જાહેરક્ષેત્રનું સાહસ છે. જેની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ રાજ્યમાં વિવિધ સ્થળોએ યોગ્ય જમીનો સંપાદિત કરી તેમાં પાયાની ઔદ્યોગિક સવલનો વિકસાવવાનો છે. નિગમ દ્વારા વર્ષ 2017-18 માં ઔદ્યોગિક વસાહતોના વિકાસ માટે 280,20 હેક્ટર ખાનગી તેમજ સરકારી જમીન મેળવવામાં આવી હતી. વર્ષ 2018-19 દરમિયાન ખાનગી તેમજ સરકારી જમીન 809.89 હેક્ટર જમીન મેળવવામાં આવેલ આ નિગમ રાજ્યમાં ઉદ્યોગોના સમતોલ અને ઝડપી વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ છે.

9.5.14 કુટિર અને ગ્રામોદ્યોગ :

કુટિર અને ગ્રામોદ્યોગ દ્વારા રાજ્યમાં પૂરક રોજગારીની તકો ઉભી કરવા માટે અલગ-અલગ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો અમલમાં મુકવામાં આવે છે. જે આ મુજબ છે.

- શ્રી વાજપાઈ બેંકવલ યોજના
- માનવ કલ્યાણ યોજના
- દત્તોપંત ઠેગરી કારીગર વ્યાજ સહાય યોજના

- કલસ્ટર વિકાસ યોજના
- કૌશલ્ય વર્ધક તાલીમ
- વેચાણ વ્યવસ્થા
- રોજગારીની તકોનું નિર્માણ
- સાગરખેડું, શહેરી ગરીબ સમૃદ્ધિ યોજના અને વનબંધુ કાર્યક્રમ
- કારીગર વર્ગની ઓળખ અને નોંધણી
- યોજનાકીય અભ્યાસ, મૂલ્યાંકન અને નીતિ ઘડતર
- રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજના

9.5.15 ગુજરાત રાજ્ય હાથશાઈ અને હસ્તકલા વિકાસ નિગમ લિ.

આ નિગમનો મુખ્ય હેતુ હાથશાળ અને હસ્તકલાની વંશપરંપરાગત કલાને જાળવી રાખી તાલીમ અને ડિઝાઇન ડેવલપમેન્ટ દ્વારા તેના વિકાસ સાથે આ ક્ષેત્રમાં કાર્યકરતા કારીગરોને ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળો કાચો માલ પૂરો પાડવો અને બજાર સહાય આપી રોજગારીની તકોમાં વધારો કરવાનો છે.

9.5.16 ગુજરાત રાજ્ય ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ :

આ બોર્ડ દ્વારા ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ માટે સંસ્થાઓ દ્વારા જુદી-જુદી કામગીરી અમલમાં મુકે છે. તથા ગ્રામીણ કારીગરોને તાલીમ આપે છે. આમ આ તમામ નીતિઓ ગુજરાતના ઉદ્યોગના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે મદદરૂપ બને છે.

9.6 સારાંશ :

કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશના ઔદ્યોગિક વિકાસનો આધાર તેની પાસે રહેલ વિકાસ માટેની તક પુરી પાડતી અનુકૂળતાઓ કેવી છે. જે તે પ્રદેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવા માટે તે પ્રદેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેના અનુકૂળ પરિબળો કયા છે તે જાણવા જરૂરી છે. આ અનુકૂળ પરિબળો ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની નવી તકોનું સર્જન કરે છે. આ ઉપરાંત જે તે પ્રદેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેના અવરોધક પરિબળો કયા છે તે પણ જોવા જરૂરી છે. અને તે જાણી અને તેને દૂર કરવા માટેના પગલાઓ લઈ ઔદ્યોગિક વિકાસને નવી ગતિ આપી શકાય. આમ જે તે પ્રદેશ પાસે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની અનુકૂળતાઓનો લાભ લેવા અને નેતા અવરોધક પરિબળોને ઘટાડવા માટે જરૂરી ઔદ્યોગિક નીતિની જરૂરિયાત હોય છે. આ માટે સરકાર દ્વારા ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે યોગ્ય નીતિ કે યોજના ઘડવામાં આવે છે. આમ પ્રસ્તુત એકમનાં ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રહેલી તકો તેના અવરોધો તથા ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસને માટે જરૂરી કેટલીક નીતિઓની તથા ગુજરાતમાં થયેલ આર્થિક વિકાસ વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

9.7 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- ઔદ્યોગિકરણ : દેશની રાષ્ટ્રીય આવક તથા રોજગારીમાં ઉદ્યોગક્ષેત્રનો હિસ્સો ઝડપથી વધારવાની પ્રક્રિયાને ઔદ્યોગિકરણ કહે છે.
- ઔદ્યોગિક નીતિ : દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેના સરકારના અભિગમને સ્પષ્ટ કરતા વલણને ઔદ્યોગિક નીતિ કહે છે.
- ખરીદ શક્તિ : ચીજવસ્તુઓ કે સેવાઓ ખરીદવા માટેની ગ્રાહકની નાણાકીય

વિનિમયક્ષમતાને ખરીદશક્તિ કહે છે.

- બજારમાંગ : એક જ વસ્તુ કે જોવાની અલગ-અલગ બધા ગ્રાહકોની માંગનો સરવાળો એટલે બજાર માંગ કહે છે.
- મૂડી : વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદન કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી સંપત્તિના માનવ સર્જિત સાધનો એટલે મૂડી
- મૂડીરોકાણ : પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ વળતરની અપેક્ષાએ ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં કે ઉત્પાદન સાધનની મૂલ્યવૃદ્ધિ માટે કરવામાં આવતા ખર્ચને મૂડીરોકાણ કહે છે.
- વ્યાજ : મૂડીના ઉપયોગ બદલ તેના માલિકને ચુકવવામાં આવતું વળતર એટલે વ્યાજ.
- શ્રમદળ : કોઈ ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન રોજગારી મેળવતા શ્રમિકો તથા પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ કરવાની ક્ષમતા તથા તૈયારી હોવા છતાં કામ નથી મળતું એવા શ્રમિકોના કુલ સરવાળાને શ્રમદળ કહે છે.

9.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો :

- (1) ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની તકો અને પડકારોની ચર્ચા કરો.
- (2) ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ આડેના અવરોધો વર્ણવો તથા તે દૂર કરવા માટે સરકારની નીતિ જણાવો.

(ખ) નીચેના વિષયો પર ટૂંકનોંધ લખો.

- (1) ગુજરાત સરકારની ઔદ્યોગિક વિકાસનીતિ
- (2) ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની તકો
- (3) ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની સમસ્યાઓ

(ગ) ખાલી જગ્યા પૂરો

- 1) ભારતના કુલ કાપડના ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો હિસ્સો છે.
- 2) ગુજરાતમાં તમાકુના ઉત્પાદન માટે.... પ્રદેશ જાણીતો છે.
- 3) ગુજરાતની અલગ-અલગ રાજ્ય તરીકે સ્થાપન.....વર્ષોમાં થઈ હતી.
- 4) વાયબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ સમિટ-2019 એમી સમિટ હતી.
- 5) ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ઉદ્યોગો માટેકરી આપવાનો છે.
- 6) ગુજરાતમાંજેટલા બંદરોનો વિકાસ થયો છે.
- 7) ગુજરાત શેરડીના ઉત્પાદનમાં સમગ્ર ભારતમાંસ્થાન ધરાવે છે.
- 8) ગુજરાતમાં મગફળીનું વધુ ઉત્પાદન ...ઉદ્યોગના વિકાસને માટે તક પુરી પાડે છે.
- 9) ઈન્ટીગ્રેટેડ સ્ટીલ ડેવલોપમેન્ટ યોજના અંતર્ગત વર્ષ 2018-19માં કૌશલ્ય વિકાસ માટે રૂા.....ની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

- 10) કુટિર અને ગ્રામોદ્યોગ દ્વારા રાજ્યમાંની તકો ઉભી કરવા માટે કાર્યક્રમો અમલમાં મુકે છે.

9.9 કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. ડૉ. મંજુલાબેન બી. દવે ' ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ' યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
2. ગીતા ચૌધરી – ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં નાના ઉદ્યોગોનો ફાળો-આદર્શ સાહિત્ય સદન
3. સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા 2018-19 ગુજરાત રાજ્ય
4. The Rural Economy of Gujarat Issue marginal Bhagwanji Desai
5. Various websites of Government of Gujarat
6. Gujarat Intrastructure Development Board
7. Planning Commission and CSO websites
8. Government of Gujarat Ministry of Agriculture and Industry
9. Ministry of Commerce and Industry Websites

9.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો:

જ. 1	32 ટકા
જ.2	ચરોતર પ્રદેશ
જ.3	1 મી મે 1960
જ.4	9 મી
જ.5	જમીનનો સંપાદિત
જ.6	43 જેટલી
જ.7	6 મું
જ.8	તેલના ઉદ્યોગ
જ.9	રૂા. 56.60 લાખની
જ.10	પૂરક રોજગારીની

9.11 સંદર્ભ :

- ડૉ. મંજુલાબેન બી.દવે –ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ નવમી આવૃત્તિ 2016 યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય
- ગીતા ચૌધરી ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો ફાળો પ્રથમ આવૃત્તિ-2011 આદર્શ સાહિત્ય સદન
- સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા-2018-19 ગુજરાત રાજ્ય,
- The Rural Economy of Gujarat Issue Marginal Bhagwanji

Desai

- Ministry of Commerce and Industry Websites
- Government of Gujarat Ministry of Agriculture and Industry
- Planning Commission and CSO Websites
- ACI-2016-17 મધ્યસ્થ આંકડાકીય કાર્યક્ષેત્ર, કોલકત્તા
- રામ વારીતરિયા, અર્થશાસ્ત્રની એ.બી.સી.ડી-2009
- ડૉ. નરેશ સી.પટેલ ' અર્થશાસ્ત્રના , પારિભાષિક ખ્યાલો પ્રથમ આવૃત્તિ-2011-પાશ્ચ પબ્લિકેશન
- ડૉ. હરજીવન સુથાર ' ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્ર ' દ્વિતીય આવૃત્તિ-1995, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

○